

İŞGAL SÜRECİNDE KARABAĞ'DA İŞLENEN ULUSLARARASI SUÇLAR VE AZERBAIJAN'IN BÖLGEYİ YENİDEN İMAR STRATEJİSİ *

INTERNATIONAL CRIMES COMMITTED IN KARABAKH DURING THE OCCUPATION AND AZERBAIJAN'S STRATEGY FOR RECONSTRUCTION OF THE REGION

Esma ÖZDAŞLI¹

1. Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy
Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, eozdasli@mehmetakif.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0003-2336-9719>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi Application Date
16.12.2022 12.16.2022

Yayına Kabul Tarihi Admission Date
04.08.2023 08.04.2023

DOI

<https://doi.org/10.30798/makuiibf.1220241>

* Bu makale, 2-4 Haziran 2022 tarihlerinde Bakü'de düzenlenen "INCSOS VII International Congress on Social Sciences" etkinliğinde sözlü olarak sunulup, özet metin olarak yayınlanmış "İkinci Karabağ Savaşı'nda İşgalden Kurtarılan Toprakların Yeniden İmar Stratejisi" başlıklı çalışmanın güncellenmiş ve genişletilmiş halidir.

Öz

Azerbaycan topraklarının yaklaşık olarak %20'sini işgal eden Ermenistan, sadece bir milyondan fazla insanın topraklarından ayrılmasına neden olmamış, aynı zamanda bölgenin tarihi, kültürel ve doğal dokusunu da tamamen yok etmiştir. Bu saldırılarla, Uluslararası İnsancıl Hukukun en önemli belgeleri arasında yer alan 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve 1954 Lahey Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi başta olmak üzere ilgili anlaşma ve sözleşmeler açıkça ihlal edilmiştir. Yapılan çevresel terör nedeniyle, endemik türlerin de yer aldığı çok sayıda bitki ekonomik beklentilerle yok edilmiş ve başka bir uluslararası hukuk ihlaline de imza atılarak bölgede yer alan 155 farklı türde maden ve yeraltı kaynağının önemli bir kısmı işletilmiş, hatta İran ve Fransa gibi ülkelere satılmıştır. Bununla birlikte başta Suriye ve Lübnan olmak üzere Ortadoğu'nun istikrasız bölgelerinden Ermeniler Karabağ'a yerleştirilerek bölgenin nüfus yapısı da değiştirilmeye çalışılmıştır. İşgalden kurtarılan toprakların neredeyse yüzde 99'u yok edilmiştir. Özellikle Türk-İslam tarihine ait tarihi ve dini eserlerin tahrip edilmesiyle bölgenin Azerbaycan ile manevi bağının kopartılması hedeflenmiştir. Neredeyse hiçbir binanın ayakta kalmadığı ve işgalden önce en fazla nüfusun yaşadığı Ağdam'ın Nazilerin İkinci Dünya Savaşı'nda Varşova'da yaptığı yıkıma benzetilmesinin nedeni de budur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye, İkinci Karabağ Savaşı, Zengilan, Akullı Köy.

Abstract

Armenians, who occupied approximately 20% of Azerbaijan's lands, not only caused more than one million people to leave their ancestral homelands, but also completely destroyed the historical, cultural and natural structure of the region. With these attacks, many relevant agreements, especially "Geneva Convention" of 1949 and "The Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" of 1954 have been clearly violated. Due to the environmental damage, many plants with endemic species were destroyed with economic expectations by Armenians. Moreover, with another violation of international law, a significant part of 155 different types of mineral and underground resources in the region were exploited and sold to countries such as Iran and France. In addition, Armenians from the unstable regions of Middle East, especially from Syria and Lebanon, were settled in Karabakh to change the population structure of the region. Almost 99 percent of the lands liberated from occupation have been destroyed. In particular, it was aimed to break the spiritual bond of the region with Azerbaijan by destroying the historical and religious artifacts belonging to the Turkish-Islamic history. This is the reason why Agdam, where almost no buildings survived and the largest population lived before the occupation, is compared to the destruction inflicted by the Nazis in Warsaw in the Second World War

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Türkiye, Second Karabakh War, Zangilan, Smart Village.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Armenians who occupied approximately 20 percent Azerbaijan's lands, not only caused more than one million people to leave their ancestral homelands, but also completely destroyed the historical, cultural, and natural structure of the region. About 99 percent of the lands liberated from occupation have been destroyed. It was aimed to break the spiritual bond of the region with Azerbaijan by deliberately destroying the historical and religious artifacts belonging to the Turkish-Islamic history. With these attacks, the relevant agreements and conventions, especially the Geneva Convention of 1949 and the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict of 1954, which are among the most important documents of International Humanitarian Law, were clearly violated. Despite all these mass destruction and negativities, the reconstruction process started while the Second Karabakh War was still going on and very important results were obtained, such as the opening of Zangilan and Fuzuli airports, and the returns to Zangilan and Lachin. In this study, it is aimed to examine in detail the environmental and cultural terror that Karabakh was exposed to during the approximately 30-year occupation period, and the reconstruction and restoration works started after the Second Karabakh War.

Research Questions

On the one hand, during the 30-year occupation period, Karabakh's resources were plundered in violation of international law and sold abroad. On the other hand, great damage was done to the natural and cultural environment. In this conscious cultural and ecological terror process; various activities such as arson, poisoning and deliberate pollution of water, destruction of vegetation, destruction or stealing of historical and cultural assets, mines of lands, illegal production and sale of mines and other resources to different countries, and leasing of lands to citizens of different countries continued. In this study, the answers to questions such as the extent of the environmental and cultural destruction in Karabakh, the cost of occupation to the Azerbaijani economy, whether this damage can be compensated by the companies that illegally exploited the resources of Karabakh in terms of international law, and whether they will be able to provide complete returns to Karabakh after the completion of the reconstruction works have been tried to be answered in many ways.

Literature Review

There are detailed reports made by Azerbaijani official institutions about the destruction caused by Armenia in Karabakh, the reconstruction process and the returns that started after the Second Karabakh War. In particular, Azerbaijan State News Agency AZERTAC provides daily information on every activity related to the improvement process. In some official reports based on intelligence sources during the occupation process (such as report by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan (2016)), issues such as illegal immigration to Karabakh and the exploitation of resources, deliberate destruction of fauna and flora, mining of lands, pollution of water resources were evaluated in detail. However, there is no academic study that deals with the improvement works in Karabakh after

the Second Karabakh War in terms of economic, social, environmental, cultural and legal aspects. The originality of this study is that it examines first-hand sources on the subject, especially the statements made by Azerbaijani official institutions, and makes comprehensive evaluations on the subject.

Methodology

The study is written with the qualitative research method, situational analysis and interpretive analysis methods are used. To scan the literature, the primary data collection method is preferred, and the information in the official statements and news sites are used.

Results and Conclusions

When the First Karabakh War ended with the Bishkek Protocol of 1994, Nagorno- Karabakh and seven rayons in the surrounding area, corresponding to 20 percent of Azerbaijan's territory, were occupied by Armenia. In this occupation process, Azerbaijani lands have been subjected to multiple abuses such as arson, poisoning and deliberate pollution of waters, destruction of vegetation, destruction or theft of historical and cultural assets, mines of lands, illegal production and sale of mines and other resources to different countries, and renting of lands to citizens of different countries. The Second Karabakh War, which started on September 20, 2020 and ended on November 10, 2020 and liberated Azerbaijani lands from occupation. Even before the end of the war, a rapid restructuring process was initiated in the lands liberated from occupation. The damage of the occupation to the Azerbaijani economy is multifaceted and enormous. Because Azerbaijani had to spend resources both to save its lands from occupation and to reconstruct the lands it took back. However, for about 30 years, Azerbaijan's resources have been illegally exploited and sold to other countries. When the fauna and flora deliberately destroyed due to economic expectations and other reasons, as well as the extinct species and environmental and cultural values destroyed, are added to these losses, it becomes very difficult to estimate the extent of the damage. Armenia carried out all these environmental and cultural terrorism without any criticism from Western countries and its strategic partners such as Russia and Iran, and even when it carried out environmental and cultural terrorism in Karabakh, it was able to receive the political, economic and military support of many of these countries. More than 1 million mines were laid by Armenia during the 30-year occupation period in Karabakh which is one of the most mined areas in the world today, and after the war, more than 300 people, including civilians, lost their lives as a result of the mine explosion. It should be added that only 25 percent mine map given by Armenia in return for the prisoner exchange has been correct so far. In this respect, one of the factors that negatively affect the improvement works and returns is the fact that Karabakh is turned into a minefield in the full sense, and despite this, the reconstruction works continue with a planned strategy. However, it should be added that the early stages of the restructuring process continued despite the restrictions and difficulties caused by the pandemic.

1. GİRİŞ

Yaklaşık olarak 30 yıl Ermenistan işgalinde kalan Azerbaycan toprakları; bitki örtüsünün tahribatı, tarihi ve kültürel varlıkların yok edilmesi veya çalınması, arazilerin mayınlanması, madenlerin ve diğer kaynakların yasa dışı yollardan kullanılması ve farklı ülkelere satılması, kundaklama, suların zehirlenmesi ve bilinçli kirletilmesi gibi çok yönlü çevresel ve kültürel teröre maruz kalmıştır. Tüm bu çok yönlü yıkıma rağmen İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra kurtarılan toprakların imarı, kültürel ve doğal yapının onarılmasına yönelik izlenilen planlı stratejinin sonuçlarını kısa sürede alınmaya başlanmıştır. Bu kapsamda Karabağ'a geri dönüşlerin hızla başlaması için öncelikle altyapı çalışmalarının yapılması ve akıllı kentlerin inşa edilmesi en önemli adımlardan biri olarak belirlenmiştir. Nisan 2021'de İlham Aliyev'in temelini attığı Zengilan'ın Ağali köyü yeniden yapılanma sürecinin ilk somut adımıdır. Yeşil enerjinin kullanıldığı, yüksek teknoloji tarım usullerinin benimsendiği modern yaşam alanlarının inşasıyla, Karabağ'a geri dönüşlerin hızlanacağı düşünülmektedir. Fuzuli ve Zengilan Havalimanları'nın açılması, Laçın Havalimanı'nda önemli mesafenin kat edilmesi ile yapımı tamamlanan kara ve demiryolları, yeniden imar sürecinin kısa sürece tüm Karabağ'da yayılacağına göstergesidir. Ancak etnik temizlik faaliyetinin bir parçası olarak Karabağ'ın büyük bir kısmının mayın tarlasına çevrilmesi, bölgenin alt ve üstyapısının neredeyse tamamen yok edilmesi imar sürecini olumsuz manada etkileyen unsurların başında gelmektedir.

Bu çalışmada, Karabağ'ın işgal döneminde maruz kaldığı çevresel ve kültürel terör ayrıntılarıyla incelenerek, İkinci Karabağ Savaşı sonrası başlatılan yeniden imar ve restorasyon çalışmaları ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Ayrıca işgalin Azerbaycan ekonomisine maliyeti, Karabağ'ın kaynaklarını yasa dışı yollardan sömüren şirketlerden uluslararası hukuk çerçevesinde bu zararın tazmin edilemeyeceği ve imar çalışmalarının bitmesiyle Karabağ'a bütünüyle geri dönüşlerin sağlayıp sağlayamayacağı gibi soruların cevapları birçok açıdan cevaplanmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup, betimleyici ve yorumlayıcı analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır. Literatür taraması yapılırken özellikle birincil veri toplama yöntemi tercih edilmiş, resmi açıklamalar ve haber sitelerindeki bilgilerden faydalanılmıştır. Karabağ'da başlatılan iyileştirme çalışmalarını ekonomik, sosyal, çevresel, kültürel ve hukuksal açıdan çok yönlü olarak ele alan akademik çalışma mevcut değildir. Bu çalışmanın özgünlüğü, konuyu çok yönlü olarak ele alması, konuya ilişkin birincil elden kaynakların, özellikle de Azerbaycan resmi kurumları tarafından yapılan açıklamaların çok ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve kapsamlı olarak değerlendirme yapılmasıdır.

2. TARİHSEL SÜREÇTE AZERBAYCAN TOPRAKLARININ İŞGALİ VE KARABAĞ SORUNU (İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINA KADAR)

Karabağ Sorunu'nun temeli, Rusların Kafkasya'yı işgal etmeye başladığı 18. yüzyıla kadar uzanır. Genel olarak Kafkasya I. Petro'dan itibaren sıcak denizlere inme politikasının önemli ayaklarından biri olarak görülmüştür. Ayrıca bölge I. Petro'nun Müslüman dünyasını parçalama ve Hristiyanları Rusya Devleti çatısı altına toplama fikri (Arslan, 2016, s. 24) açısından ve Osmanlı ile İran'a (Avşar ve sonrası Kaçar Hanedanlığı) karşı bir tampon bölge olarak da tasarlanmıştır. I. Petro'nun Güney Kafkasya'da kalıcı olmak için Hristiyan Ermenileri kullanma planının olgunlaşmasında, 1701-1711 yılları arasında kendisi dahil Papa Innocent, Prens Wilhelm'in yanı sıra birçok Avrupalı lider ile temas kuran İsrail Ori'nin düşünceleri etkili olmuştur (Süslü, 1991: 271). Vasiyetnamesinde Kafkasya ve çevresine hâkim olmak için komşu devletler Osmanlı ve Kaçarlar arasında nifak sokulması, devamlı kargaşa çıkarılması ve zaman kaybetmeden Kafkasya'nın işgal edilmesi gerektiğine değinen Çar, aynı dinden oldukları için kendilerine 'sadık' Ermenileri işgal edilen Azerbaycan topraklarına yerleştirme siyasetini de böylece başlatmıştır. Nitekim 1723 yılında Bakü ve Derbend'i işgal eden I. Petro, sadık tebaa Ermenileri oraya yerleştirmiş ve bu siyaseti halefleri tarafından da devam ettirilmiştir.

I. Petro'nun Ermenileri Güney Kafkasya'da Türklere karşı kullanma politikası, Rus İmparatorluğu'nu 36 yıl son derece sert ve Rus olmayan gruplara soykırıma varan yöntemlerle yöneten II. Katerina tarafından da sürdürülmüştür. II. Katerina 1768 yılında Ermenileri koruma altına almak için ferman yayınlarken (Arık, 2021: 2), 26 Eylül 1802'de Çar I. Aleksandr, Kafkas orduları komutanı P.D. Sisyanov'a gönderdiği mektupta Azerbaycan'ın ve diğer hanlıkların ele geçirilmesinde Ermenilerden yararlanılmasını öğütlemiştir (Attar, 2005: 32).

I. Aleksandr dönemi, günümüze kadar miras kalan Azerbaycan topraklarının bölünmüşlüğü ve Karabağ Sorunu'nu açısından en önemli dönemlerden biridir. Zira Azerbaycan topraklarını Rusya ve İran (Kaçarlar) arasında ikiye bölen 1813 tarihli Gülistan Antlaşması bu dönemde imzalanmıştır. 1803-1813 arasında yapılan neticesinde Karabağ'a bağlı Gülistan köyünde imzalanan bu anlaşma ile Karabağ, Gence, Şeki, Bakü, Derbend, Kuba ve Taliş Hanlıkları Rusya'nın; Güney Azerbaycan Hanlıkları ise Kaçarların hâkimiyetine bırakılmıştır (Buniyatov, 1991: 320). Kaçarlar, Gülistan Antlaşması ile kaybettiği toprakları geri almak için İngiltere ve Fransa'yla iş birliği yaparak 1826'da Rusya'ya karşı saldırıya geçmiş, ancak savaşın başlarında başarılar kazansa da ilerleyen süreçte mağlubiyete uğramış, Rus ordusu 1 Ekim 1827 tarihinde Revan'ı, ardından da Nahçıvan'ı ele geçirmiştir. Savaş sonrası

1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 3. maddesine göre Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakılmıştır (Yeşilot, 2008: 188).

Azerbaycan topraklarını ve Azerbaycan Türklerini ikiye bölen bu iki antlaşma sonrası Rusların işgal ettiği Türk topraklarında yapay Ermeni devletinin temelleri atılmıştır. Ancak Rusya'nın, Osmanlı Devleti ve İran arasında tampon bir Ermeni devleti kurulması hedefinin önündeki en büyük engel ise bölgede devlet kurmaya yetecek sayıda Ermeni olmamasıydı. Rusya bu sorunun çözümünü başta Revan, Karabağ ve Nahçıvan Hanlıkları olmak üzere Azerbaycan topraklarının demografik yapısını Ermeniler lehine değiştirmekte bulmuş ve Osmanlı Devleti ve İran ile yapılan savaşlar neticesinde imzalanan antlaşmalara, bu ülkelerdeki Ermenilerin Azerbaycan'a göç ettirilmesi maddelerini eklettirmiştir. Nitekim, 1826-28 Savaşı sonrası imzalanan Türkmençay Antlaşması'nda İran'daki Ermenilerin, 1829-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Edirne Anlaşması'nda (1829) ise Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin Rus işgalindeki Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesine ilişkin maddeler bulunmaktadır. Rusya'nın Kafkasya'yı, Hıristiyanlaştırması veya Ermenileştirmesi hedefi çerçevesinde 20. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık olarak 1 milyon 300 bin Ermeni bölgeye yerleştirilmiştir (Yeşilot, 2008: 192). Böylece Güney Kafkasya'da Rus işgali başlamadan hiçbir zaman devlet kurabilecek nüfusa sahip olmayan Ermenilerin devletleşme süreci, 1850 yılında Nahçıvan ve Revan Hanlıkları lağvedilerek Nahçıvan, Gümrü, Yeni Beyazıt, Şerur, Dereleyez kazaları ve Ordubad nahiyesi de dahil olmak üzere Erivan Guberniyası (Valiliği) teşkil edilmesiyle başlamış (Yeşilot, 2008: 190) ve tarihi Türk toprağı olan Revan Hanlığı merkez olmak üzere bugünkü Ermenistan devletinin temelleri atılmıştır.

Azerbaycan topraklarının Ermenilere verilmesi, SSCB döneminde de devam etmiş, Türkiye ile Azerbaycan'ın bağlantısını koparmak için Stalin tarafından 1920'de nüfusu neredeyse tamamen Türklerden oluşan Zengezur ve Göyçe de Ermenistan'a verilmiştir. Böylece kurulduğu dönemde 9 bin km² olan Ermenistan'ın yüzölçümü, Azerbaycan toprakları işgal edilerek günümüzde 29 bin km²'ye çıkartılmıştır (Veliyev, 2013: 57).

1900'lü yıllardan sonra da durmaksızın devam eden Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmesi, öldürülmesi ve topraklarının Ermenilere verilmesi sürecinde; 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 ve 1988-1989 yılları çok kanlı ve acı hadiseler sahne olmuştur. SSCB Bakanlar Konseyi, yurt dışında yaşayan Ermenilerin göç ettirilmesi için o tarihlerde Ermenistan yaşayan Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgelere yerleştirilmesi için 23 Aralık 1947 tarih 4083 No'lu 'Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden (SSC) köylülerin ve başka Azerbaycan ahalinin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSC) Kur ve Aras

ovalığına göç ettirilmesi hakkında' ve 10 Mart 1948 tarih 754 No'lu 'Göç ettirmenin şartları hakkında' iki karar almıştır. Bu süreçte Ermenistan'ın en verimli topraklarında yaşayan Türkler zorla göç ettirilmiştir. 1948-53 yılları arasında Türklerin Ermenistan'dan göç ettirilmesi, Stalin'in ölümünden sonra bir müddet durdurulmuş, bu süreçte 150 bine yakın Türk kendi topraklarından çıkarılmış, bunların 1/3'ü ise çeşitli nedenlerle hayatını kaybetmiştir (Cabbarlı, 2001).

Tüm bu sürgün ve katliamlara rağmen 1980'lerin ortalarına kadar Ermenistan'da yaklaşık olarak 300 bin Türk yaşamaktaydı ve Karabağ'da çatışmaların artmasının da etkisiyle bu nüfus 1988'de Ermenistan'dan çıkarılmıştır. SSCB'nin iyice zayıfladığı bir dönemde Ermeniler, bir taraftan Ermenistan'daki Türk nüfusu zorla ata topraklarından çıkarırken, diğer taraftan da Azerbaycan SSC'ye bağlı olan ve 1923'te 'özerk bölge' statüsü verilen Dağlık Karabağ'ı Ermenistan SSC'ye bağlamaya çalışmışlar, bu çerçevede 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Sovyeti, Azerbaycanlı üyelerin katılımı olmaksızın Ermenistan SSC'ne katılma kararı almış, ancak SSCB Yüce Sovyeti bu karara şiddetle karşı çıkmış ve 12 Ocak 1989'da Yukarı (Dağlık) Karabağ'da yönetimi kendi üzerine almıştır (Aslanlı, 2001: 400-401). SSCB'nin çökmesi ve Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarıyla, Karabağ'daki çatışma iki ülke arasında bir savaşa dönmüş, 1994'te imzalanan Bişkek Ateşkes Anlaşması'na kadar Ermenistan Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayonu (Laçın, Kelbecer, Kubadlı, Zengilan, Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl) işgal etmiştir. Bu topraklar Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün %20'ine tekabül etmektedir.

3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NA GİDEN SÜREÇ VE SAVAŞIN SONUÇLARI

Her ne kadar Birinci Karabağ Savaşı 1994'te imzalanan ateşkes anlaşmasıyla (Bişkek Anlaşması) sona erse de İkinci Karabağ Savaşı'na kadar Ermenilerin Karabağ'a ve cephe hattının uzağındaki diğer Azerbaycan topraklarına saldırıları devam etmiştir. 1-5 Nisan 2016 tarihleri arasında yaşanan 'Dört Gün Savaşları' 1994'ten sonra temas hattının dışında yaşanan en büyük çatışmalardan biridir. Azerbaycan açısından hem askeri hem de psikolojik manada önemli bir aşamadır. Ermenistan'ın temas hattının dışındaki birçok yere saldırısı ile başlayan 'Dört Günlük Savaş'ta, Azerbaycan işgal bölgesinin kuzeydoğu ve güneydoğusunda Ermeni güçlerince kontrol edilen altı noktayı ele geçirerek, 22 seneden beri değişmemiş olan cephe hattında kendi lehine bir değişiklik sağlamıştır (Tuncel, 2016: 316). İkinci Karabağ Savaşı'na giden süreçte gerek kurmay aklı gerekse askeri teçhizat bakımından Azerbaycan ordusunun üstünlüğünü kanıtlayan en önemli olaylardan bir diğeri Mayıs 2018'de Nahçıvan'da meydana

gelen çatışmalardır. Şarur ilçesine bağlı Günnüt köyünün işgalden kurtarılmasıyla sonuçlanan çatışma, İkinci Karabağ Savaşına giden süreçte Azerbaycan'ın psikolojik üstünlüğünü perçinlemiştir (Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 30 İyun 2018)

İkinci Karabağ Savaşı'ndan yaklaşık olarak iki ay önce, 12 Temmuz 2020'de meydana gelen Tovuz saldırıları, Karabağ'ın yaklaşık olarak 200 km uzağında, iki ülkenin Gürcistan'a yakın kuzey sınırında yaşanmıştır. Birçok uzmanın Fransa'nın teşvikiyle yapıldığını iddia ettiği bu saldırılarla Ermenistan; Azerbaycan ticaretine, bilhassa Türkiye ile Azerbaycan ticaretine darbe vurmak istemiştir. Çünkü saldırının gerçekleştirildiği Tovuz, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı'nın, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı'nın (TANAP), Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı'nın geçtiği, dolayısıyla Türkiye-Azerbaycan ticaretinin en önemli güzergahlarından biridir. Tovuz'un stratejik konumu, saldırının sadece Azerbaycan'ı değil, Türkiye'yi de hedef aldığına yönelik iddiaları kuvvetlendirmektedir. Saldırının gerçekleştiği dönemde, Fransa Cumhurbaşkanı Emanuel Macron'un Türkiye'ye yönelik sert çıkışları, uluslararası alandaki Türkiye'nin artan etkisinden duyduğu endişe ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile yakın siyasi bağları, saldırının arkasındaki asıl gücün Fransa olduğu savını desteklemektedir (Özdaşlı, 2021: 57).

İkinci Karabağ Savaşı, 27 Eylül 2020'de Ermenistan ordusunun sınır hattı boyunca Azerbaycan topraklarına büyük kalibreli silahlarla saldırmasıyla başlamıştır. Uzun zamandır böylesi bir saldırının olacağı istihbaratına sahip olan Azerbaycan ordusu, anında ve etkin bir şekilde tüm cephe hattında saldırılara karşılık vermiştir. Çatışmanın yaşandığı ilk gün yedi yerleşim biriminin, 28 Eylül'de ise Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasındaki en önemli ikmal yollarından biri olan M11 karayolunu gözetleyen en stratejik mevkilerden biri olan Murovdağ'ın işgalden kurtarılması hem askeri hem de psikolojik olarak Azerbaycan ordusuna büyük moral kaynağı olmuştur. İlham Aliyev'in ifadesiyle 3 Ekim'de askeri açıdan alınması neredeyse imkansız görülen Talış ve Sugovuşan Azerbaycan Ordusu tarafından alınması, 4 Ekim'de Cebraylı'nın işgalden kurtarılması orduya ek güç ve moral vermiş, Ermeni ordusuna manevi ve psikolojik şok yaşatmıştır. Kısa sürede alınan bu başarılarla paralel olarak Ermeni ordusunda on binden fazla asker kaçağı ortaya çıkması bu psikolojik yıkımın bir göstergesidir (President.az, 4 Oktyabr 2021). Zira 2016 Dört Gün Savaşları ve 2018 Günnüt Zaferi hariç Birinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Azerbaycan topraklarını işgalden kurtaramamıştı. 27 Eylül'den itibaren süren çatışmalar neticesinde Ermenistan olağanüstü hal ve genel seferberlik, Azerbaycan ise önce olağanüstü hal ve sokağa çıkma kısıtlaması, 28 Eylül tarihinde ise kısmi seferberlik ilan etmiştir (Virtual Karabakh, 2021).

Hadrut, İkinci Karabağ Savaşı'nda askeri ve stratejik açıdan en önemli çatışmanın yaşandığı hareketlerden biridir. Dağlık bir bölge olan Hadrut kasabasının etrafındaki tepeler, geniş bir alanı denetlemeye imkân vermektedir ve bu nedenle Ermeni ordusu çok büyük bir insan gücü ile bölgeyi elde tutmaya çalışmıştır. Hadrut'ta Azerbaycan ordusunun izlediği özverili ve profesyonel strateji Ermeni askeri planlarını yıkıma uğratmış ve Cebrayıl'dan sonra Fuzuli'ye gitmesi beklenen Azerbaycan ordusu doğrudan Hadrut'a yönelerek Ermeni ordusunu kısa sürede psikolojik olarak bitirmiştir (President.az, 10 Oktabr 2021).

Azerbaycan'ın 44 günde 30 yıllık işgali sona erdirmesindeki başarısı, sadece askeri alanda değil, siyasi ve diplomatik sahalarda da uzun yıllar devam eden mücadelesinin bir sonucudur. Eylül 2020'ye gelindiğinde Azerbaycan, bir taraftan askeri gücünü geliştirirken diğer taraftan da uluslararası kuruluşlar ve uluslararası hukuk çerçevesinde Ermenistan'ın işgal politikasını sürekli olarak gündemde tutmuştur. Bu meyanda uluslararası kuruluşlarda adaleti, uluslararası hukuku tanıyan ve yansıtan kararların alınmasının sağlayarak çatışmanın çözümü için gerekli yasal çerçevenin oluşturulmasını sağlamıştır (AZƏRTAC, 24 Noyabr 2020). Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev katıldığı uluslararası toplantılarda ve devletler arası ikili görüşmelerde Karabağ Sorunu'na mutlaka temas etmiş, Azerbaycan'a ait resmi ve gayri resmi kuruluşlar ise hem resmi hem de kamu diplomasisi yoluyla Karabağ'ın işgal altında olduğu gerçeğini dile getirmiştir. 1993'te Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) aldığı dört karara ek olarak, BM Genel Kurulu, İslami İşbirliği Örgütü, Bağlantısızlar Hareketi, Avrupa Parlamentosu, Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi'nin aldığı kararlar çatışmayı çözmek için çok sağlam bir yasal çerçeve oluşturmuştur (AZƏRTAC, 24 Noyabr 2020). BMGK üyesi ülkelerden ABD, Fransa, Rusya ile Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi'ne üye birçok ülkede Ermeni lobisinin çok güçlü olduğu düşünülürse, bu kararların varlığı Azerbaycan'ın hukuken haklı olduğunu tasdiklediği için Batılı ülkelerin (Fransa, Kanada gibi ülkeler hariç) savaş sırasında Ermenistan lehine resmi düzeyde çok ciddi çıkışlar yapılmasını engellemiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın girişimleriyle alınan bu kararlar olmasaydı, İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermeni lobisinin etkisiyle Batılı ülkelerin çok daha ciddi baskısıyla karşılaşılabilirdi.¹

¹ Ermeni lobisinin etkisiyle İkinci Karabağ Savaşı sırasında bazı Batılı ülkeler Türkiye ve Azerbaycan'a yaptırım kararı almıştır. Örneğin, Kanada, kendi teknolojisinin Karabağ'daki çatışmalarda kullanıldığı gerekçesi ile Türk İHA ve SİHA'ları için parça üretimi yapan firmaların Türkiye'ye ihracat iznini iptal etmiştir. Fransız şirket French Beringer Aero ve Amerikalı şirket Trimble Navigation de Kasım 2020'nin ilk haftası yani savaş devam ederken Türk İHA üreticilerine parça tedarikini askıya aldıklarını açıkladılar. Amerikan lobi şirketleri Greenberg Traurig ve Mercury Public Affairs Türkiye ile çalışmayı askıya aldıklarını açıklamışlardır. Bkz. French Beringer Aero

Savaşın kazanılmasında önemli etmenlerden biri de bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan'ın enerji politikasıyla, enerjiden elde ettiği geliri savunma gücünün geliştirilmesi ve ordunun modernizasyonuna aktarmasıdır. Bu strateji ile 2020'ye gelindiğinde Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın en modern ordusuna sahip olmuştur. Bu başarı, Ermeni lobisinin baskısıyla başta ABD olmak üzere Batılı ülkelerin Azerbaycan'a yönelik açık ve gizli ambargosuna, buna karşın Ermenistan'a Batılı ülkelerin yanı sıra Rusya'nın ve İran'ın yaptığı siyasi, ekonomik ve askeri desteğe rağmen gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan belki de dünyada Rusya ve ABD'nin birlikte hareket ettiği ender konulardan biri olan Karabağ Sorunu'nu tüm baskı ve zorluklara rağmen uluslararası hukukun kendisine sağladığı meşruiyet ve BMGK'nin Karabağ'daki işgalin Ermenilerce sonlandırması gerektiğine yönelik 1993 tarihli dört kararına (822, 853, 874 ve 884) uygun olarak işgali kendi öz gücüyle sona erdirilmiştir. Burada çok önemli olan nokta, BMGK daimî üyelerinden üçünün (Rusya, ABD ve Fransa) aynı zamanda Karabağ Sorunu'nu çözmekle görevli AGİT Minsk Grubu'nun da eş başkanları olmasıdır. Yani BMGK kendi aldığı kararın uygulanmasında, sahip olduğu güç kullanma yetkisini aynen 1990'da Kuveyt'te olduğu gibi kullanmamıştır.²

44 gün boyunca devam eden savaş sonrasında 10 Kasım 2020'de Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan arasından imzalanan Üçlü Bildiri ile savaş sona ermiştir. 9 maddeden oluşan Bildiri'ye göre; Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin çekilmesine paralel olarak Rus Barış Gücü Ermenilerin yaşadığı bölgede konuşlandırılacak,³ Ermenistan 20 Kasım'da Ağdam'ı (2. md.),

suspends sales of parts for Turkish UAVs, Armenpress, 6 November 2020, <https://armenpress.am/eng/news/1034174/>, (10.02.2022); "Trimble Navigation discontinues supply of components for Turkish Bayraktar drones", Public Radio of Armenia, 4 November 2020, <https://en.armradio.am/2020/11/04/trimble-navigation-discontinues-supply-of-components-for-turkish-bayraktar-drones/>, (22.02.2021); "Türkiye'nin Bayraktar TB2 insansız hava aracı alımı için bağış toplama kampanyaları Batı'da yayılıyor", <https://baykartech.com/en/press/fundraising-campaigns-for-purchase-of-turkeyes-bayraktar-tb2-drone-spreading-in-west/>, (11.02.2023); Theodoric Meyer, "Greenberg Traurig drops Turkey", Politico, <https://www.politico.com/newsletters/politico-influence/2020/11/06/greenberg-traurig-drops-turkey-791451#>, (21.09.2022); Theodoric Meyer, "Lobbying firm cuts ties with Turkey under pressure", Politico, 23 October 2020, <https://www.politico.com/news/2020/10/23/lobbying-firm-cuts-turkey-ties-432071>, (21.09.2022).

² BMGK, 29 Kasım 1990'da aldığı 678 Nolu kararda, "Güvenlik Konseyi kararlarını uygulamak ve desteklemek ve bölgede uluslararası barış ve güvenliği yeniden tesis etmek için, gereken tüm yöntemlerin kullanılması yetki verir" ifadeleriyle 15 Ocak 1991'e kadar Kuveyt'ten çekilmemesi halinde Irak'a karşı kuvvet kullanılmasının öngörüldüğü ilan etmiştir. İlgili karar için bkz. "Resolution 678 (1990) / adopted by the Security Council at its 2963rd meeting, on 29 November 1990", United Nations Digital Library, <https://digitallibrary.un.org/record/102245>, (10.01.2023).

³ Aradan geçen 2 yıla rağmen Karabağ'da Ermenilerin yaşadığı ve Rus Barış Gücü'nün denetlediği bölgede yasadışı ayrılıkçı silahlı grupların hala faaliyet gösterdikleri görülmektedir.

15 Kasım'da Kelbecer'i,⁴ 1 Aralık'ta ise Laçın rayonunu boşaltacak (6. md.) ve Laçın Koridoru'nu Rus Barış Gücü (6. md.) denetleyecektir. 9. maddede ise “.... *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki ulaşım bağlantılarının güvenliğini garanti edileceği*” belirtilmektedir. Bu ulaşım ağı 'Zengezur Koridoru' olarak isimlendirilmektedir. Ancak Ermenistan ile Karabağ'daki Ermenilerin iletişimi sağlayan Laçın Koridoru 10 Kasım'dan itibaren kesintisiz işletilirken, aynı bildirin 9. maddesinde yer alan Zengezur Koridoru Ermenistan'ın engellemeleri nedeniyle günümüze kadar işlerlik kazanamamıştır.

44 gün süren savaşta Azerbaycan Ermenistan'ın provokasyonlarına rağmen Ermenistan topraklarına saldırmamış, sadece askeri birimlere karşı savaşmış ve sivillere yönelik kasıtlı hiçbir saldırı yapmamıştır. Bu nedenle Ermenistan'da sivil kayıp çok azdır. Ermenistan'ın istatistiklerine göre savaş sırasında yaklaşık 40 sivil ölmüştür. Bunların büyük çoğunluğu ise askeri operasyonlara katılan siviller oluşturmaktadır (President.az 15 Mart 2021). Buna karşın 44 gün süren savaş boyunca Ermenistan silahlı kuvvetlerinin doğrudan ve ayırım gözetmeyen yaptığı saldırılar sonucunda 94 sivil hayatını kaybetmiş, 400'den fazla sivil yaralanmış ve okullar dâhil yaklaşık 3.410 özel ev, 120 apartman ve 512 diğer sivil hedef, kreşler, hastaneler, dini yerler ve kültürel anıtlar ya yıkılmış ya da zarar görmüştür (GASC, 18 November 2020: 13). Cephe hattına yaklaşık olarak 60 km mesafedeki Azerbaycan'ın ikinci büyük şehri olan Gence'ye çok sayıda füze saldırısı düzenlenmiş, yine cephe hattından 100 km uzaklıkta bulunan Azerbaycan'ın dördüncü büyük şehri Mingaçevir, Smerch roketiyle vurulmuştur. 28 Ekim 2020'de Bakü'nün 230 kilometre batısındaki Berde'de kullanılması ve saklanması yasak olan msket bombaları ile sivil hedeflere saldırılmıştır. 4 Ekim'de vurulan Khizi ilçesine bağlı Türkoba köyü cepheye 200, Bakü'ye ise 80 km uzaklıkta; Abşeron ilçesine bağlı Pireküşkül köyü ise temas hattından 250, Bakü'den ise sadece 15 km uzaklıkta olmasına rağmen Scud balistik füzeleri ile vurulmuştur (GASC, 7 October 2020: 1-2). 16 Ekim 2020'de yine Ermeni saldırıları ile hayatını kaybeden sivilleri defnedenler hedef alınmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı boyunca Ermeniler sivillere ağır silahlarla saldırarak; savaşçı cephe hattının gerisine taşımayı, çatışmanın coğrafyasını genişletmeyi, halkta korku ve panik yaratmayı ve böylece cephe hattını kendileri için daha güvenli hale getirmeyi, üyesi olduğu Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nü (KGAÖ) çatışmaya dâhil etmeyi hedeflemiştir. Bu

⁴ Ermenistan'ın 10 Kasım Üçlü Bildiri'ye göre 15 Kasım'da boşaltması gereken Kelbecer'i zamanında boşaltmamış ve 10 gün daha ek süre istemiştir. Bu nedenle işgal Üçlü Bildiri'de belirtilen tarihten 10 gün sonra, 25 Kasım'da sona ermiştir.

nedenle Ermenistan cephe hattının dışındaki Azerbaycan topraklarına ve sivillere 44 gün boyunca ağır silahlarla saldırarak Azerbaycan'ı kışkırtmayı ve aynı şekilde Ermenistan topraklarına saldırmasını beklemiştir. KGAÖ'yü çatışmanın bir parçası haline getirmeyi amaçlayan bu saldırılarla Ermeni yetkililer kendi sivil halkını hedef haline getirmekten de çekinmemiştir. Ancak tüm provokasyonlara rağmen Azerbaycan savaş boyunca Ermenistan topraklarına saldırıda bulunmamıştır (President.az., 13 Oktyabr 2020). Ermenistan'ın sivillere yönelik saldırıları, savaş sırasında sivillerin korunmasına ilişkin Cenevre Sözleşmeleri (1949) ile ilgili Protokollerin ve Roma Statüsü'nün apaçık ihlalidir. Zira, Roma Statüsü'nün 8. maddesine göre “Çarpışmalarda doğrudan yer almayan sivil bireylere ya da sivil nüfusa karşı kasten saldırı yöneltilmesi, askeri olmayan, yani askeri maksatlı olmayan sivil hedeflere karşı kasten saldırı düzenlenmesi” savaş suçu olarak kabul edilir (Rome Statute of the International Criminal Court, 2011: 5).

4. KARABAĞ'DA ÇEVRESEL VE KÜLTÜREL DEĞERLERİN YAĞLAMAMASI VE YOK EDİLMESİ

Azerbaycan topraklarının yaklaşık olarak %20'sini işgal eden Ermenistan sadece bir milyondan fazla insanın topraklarından ayrılmasına neden olmamış, aynı zamanda bölgenin tarihi, kültürel ve doğal dokusunu da tamamen yok etmişlerdir. Mezkûr saldırılarla, 1954 'Lahey Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunması Sözleşmesi' başta olmak üzere ilgili anlaşma ve sözleşmeler açıkça ihlal edilmiştir. İşgalden önce en fazla nüfusun yer aldığı Ağdam'ın, Naziler tarafından İkinci Dünya Savaşı'nda büyük bir yıkıma uğratılan Varşova'ya veya ABD tarafından atom bombası atılan Hiroşima'ya benzetilmesinin nedeni de budur. Karabağ'da uluslararası hukuk zincirleme olarak çiğnenmiştir: Farklı ülkelerden Ermeniler bölgeye yerleştirilmiş ve yerleşim faaliyetlerinin kalıcı hale dönüştürülmesi maksadıyla kalıcı sosyal alt yapılar inşa edilmiştir. Ek olarak, başta toprak ve su kaynakları olmak üzere doğal kaynaklar sömürülmüş, çevreye büyük zarar verilmiştir. (Azercosmos, 2019: 6).

Yapılan çevresel terör nedeniyle, endemik türlerin (460'dan fazla bitki türü-70'i endemik) de yer aldığı çok sayıda bitki ekonomik beklentilerle yok edilmiş ve başka bir uluslararası hukuk ihlaline de imza atılarak, bölgede yer alan 155 farklı türde maden ve yeraltı kaynağının önemli bir kısmı işletilmiş, hatta İran ve Fransa gibi ülkelere satılmış (Virtual Karabakh, 2019), bu meyanda da uluslararası hukuk çok yönlü olarak çiğnenmiştir. Azerbaycan Askeri Savcılığı'nın savaştan hemen sonra yaptığı incelemeye göre, Ermenilerin Azerbaycan'ın altyapısına, kaynaklarına ve vatandaşlarına verdiği maddi zararın toplam miktarı 819 milyar doları bulmaktadır. Azerbaycan Ekoloji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın verilerine göre ise

işgal döneminde sadece çevresel ve doğal kaynaklara yapılan zarar 285 milyar dolardır (Bağirov, 2020: 1). Bununla birlikte bölgede yapılacak daha detaylı inceleme neticesinde bu maddi kaybın miktarının artması muhtemeldir.

İşgal sürecindeki yağma ve yasadışı kaynak kullanımı çok boyutludur ve Ermenistan ile ayrılıkçı yapı arasındaki yakın bağ, bu faaliyetlerin Ermenistan'ın en üst düzey devlet organlarının bilgisi ve izni dahilinde yapıldığı yönündeki iddiaları kuvvetlendirmektedir. Söz konusu süreçte sadece çevreye ve kültürel varlıklara zarar verilmemiş, Azerbaycan'ın altyapı kaynakları da izinsiz kullanılmıştır. Örneğin, Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin ilgili yönetmelikleri ihlal edilerek Azerbaycan'ın sabit ve hücresel radyo-telekomünikasyon ağlarını ve radyo frekanslarını kullanılmış ve işgal altındaki topraklara Ermenistan'ın uluslararası kodu olan +374 yine yasa dışı bir şekilde tahsis edilmiştir. Bununla birlikte Azerbaycanlılara ait mülklerdeki yeniden kullanılabilir inşaat malzemelerinin neredeyse tamamı sökülerek Ermenistan'a ve Karabağ'da Ermenilerin yaşadığı bölgelere taşınmıştır (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016: 9-12).

Azerbaycan topraklarının işgaline, kamu ve özel mülkiyetin kapsamlı bir şekilde tahrip edilmesi ve tahsis edilmesi, toprakların farklı amaçlarla tahsis edilmesi, terk edilmiş evlerin veya kamu binalarının inşaat malzemesi olarak kullanılmak üzere sökülmesi, Azerbaycan'da yerinden edilmiş kişilerin arazileri ve mülkleri üzerine yeni evlerin inşa edilmesi gibi mülkiyet haklarına ciddi ve sistematik müdahalesi eşlik etmiştir. Bununla birlikte Erivan yönetimi, işgal altındaki toprakların Azerbaycan tarihi ve kültürel özelliklerini değiştirmeyi amaçlayan tutarlı önlemler de almış, kültürel mirasın kasıtlı olarak yok edilmesi ve yağmalanması ile Azerbaycan'ın kültürel ve tarihi köklerine dair kanıtların ortadan kaldırılmasını hedeflemiştir (Azercosmos, 2019: 71).

Tüm bu gerçekler göz önünde bulundurulduğunda, Karabağ'daki yıkımı sadece maddi kaynakların yağmalanması ile açıklamak mümkün değildir. Ermenistan işgal döneminde kültürel varlıklara da büyük hasar vermiş, Türk-İslam Medeniyeti'ne ait eserlerin neredeyse tamamını yok etmiştir. İslam dinine ait kutsal mabetlerin bir kısmı bilinçli olarak yıkılmamış, hayvan barınakları haline getirilerek Müslümanlar aşağılanmak istenmiştir. Bölgedeki ilk insan yerleşimlerinden biri olan Azıh ve Taglar mağaralarının ve höyüklerin askeri amaçlarla kullanılması ve tahrip edilmesi sadece Azerbaycan'ın değil dünya kültür mirasının da zarar görmesi demektir. Paleolitik Çağ'a ait Hocavend ilçesindeki Azıh Mağarası'nda başka bir uluslararası hukuk ihlali yapılarak, başka ülkelerden uzmanların da (Hollanda, İngiltere, İrlanda, İspanya gibi) katıldığı arkeolojik kazıların yapılmasıdır. Bu çalışmalar 2003'ten

itibaren sürdürülmüştür (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016: 87). Kelbecer'deki Hudaveng (Xudavəng) Alban Manastırı'ndaki eserler gibi Karabağ'da bulunan taşınabilir nitelikteki pek çok eser yasadışı yollardan Ermenistan'a götürülmüştür.

Karabağ işgal döneminde Ermenistan'daki şirketler için hammadde kaynağı olmuştur. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın 2016'da yayınladığı raporda bu yasadışı sömürüye; başta Rusya ve Fransa olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, Bulgaristan, Belçika, Almanya, Çekya, Hollanda, Avustralya ve BAE gibi birçok devlete ait şirketlerin de dâhil olduğu ayrıntıları ve kanıtlarıyla yer almaktadır. İşgal altındaki topraklardan sağlanan ürünler ise uluslararası piyasalara sanki Ermenistan menşeli gibi kolaylıkla satılmıştır. Böylece Ermenistan, başta Dünya Ticaret Örgütü çerçevesindeki yükümlülükleri olmak üzere uluslararası ticarete ilişkin ilgili normları ihlal ederek, işgal altındaki bölgeleri kendi sosyo-ekonomik alanına ve gümrük bölgesine dahil etmeye yönelik girişimlerde bulunmuştur. Örneğin işgal döneminde, Zengilan ve Cebrayıl ilçeleri de dahil olmak üzere Araz Nehri boyunca verimli tarım arazileri, yoğun olarak Ermenistan ve ayrılıkçı rejim tarafından sömürülmüştür. Bu bölgelerden elde edilen mahsullerin ise perakendeciler tarafından dağıtılmak üzere Ermenistan'a, özellikle Syunik bölgesine taşındığı bilinmektedir (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016:13-19). Azerbaycan Cumhuriyeti Ekoloji ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı'nın 17 Aralık 2003 tarihli raporunda ise Kelbecer'deki 'İstisu' doğal maden suyu rafinelerinden doldurularak paketlenen maden sularının, Ermenistan'ın 'Cermuk' bölgesinden doldurulduğuna dair Farsça sahte belgelerle İran'a satıldığı belirlenmiştir (Virtual Karabakh, 2019).

İşgal döneminde ormanların, Ermenistan'da ve yurt dışında mobilya ve diğer alanlarda kullanılması için aşırı derecede sömürülmesi bazı ağaç türlerini yok olmanın eşiğine getirmiştir. Ormanlık alanlar sadece kereste üretimi için değil, keşfedilen yeni madenlerin çıkarılması için de yok edilmiş, kapsamlı madencilik faaliyeti neticesinde yüksek düzeyde atık çevreye ve akarsulara bırakılmıştır. Bu durum bölgenin ekosistemine büyük zarar vermiştir (Azercosmos, 2019: 88). Savaştan sonra bölgedeki 24 fauna ve 70'ten fazla flora türü koruma altına alınırken, bazı türlerin tamamen yok edildiği tespit edilmiştir (UNEC Ekspert, 2021: 11).

Azerbaycan Jeolojik Araştırma Kurumu işgal döneminde Azerbaycan'ın 'Soyudlu', 'Vejnali', 'Demirli' ve 'Kızılbulağ' yataklarını yasa dışı yollardan işleten yabancı şirketlerin isimleri açıklamıştır. Raporda; Sterlite Gold ve First Dynasty Mines (Kanada), Base Metals, Vallex Group (İsviçre), Geopro Mining Gold Company (Rusya), İsveç ve Lihtenştayn'dan girişimcilerin iş birliği yaptığı Ermenistan'ın Ermeni Bakır Programı, Global Gold (ABD),

Vedanta Resources (Hindistan) şirketleri yer almaktadır (Report İformasiya Agentliyi, 17 Yanvar 2023). Base Metals Şirketi'nin sadece 2009-2017 yılları arasında Zengilan'daki Vejnali altın madeninden 301 milyon 918 bin manat yasadışı gelir elde ettiğini tespit edilmiştir. Ermeni gazeteci Vaqram Ağacanyan'a göre işgal döneminde Ermenistan'a ait 30'dan fazla şirket Karabağ'da altın ve diğer değerli madenleri çıkarmıştır (Feyizli, 2022). Kelbecer'deki Zod (Soyudlu) altın madeni ise 2007'den itibaren Rus GeoProMining Gold Company tarafından işletilmiştir (Report by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016: 14). Ayrıca Ağdüzdağ, Heyvali (Drmbon) ve Tuthun gibi birçok maden yatağı da farklı ülkelerden gelen şirketlerce yağmalanmıştır. Ermenistan ayrıca, Erivan elektrik santralinde kullanmak için Terter'in işgal altındaki kısmında bulunan Çardağlı Köyü yakınlarındaki madenden de yıllarca kömür çıkarmıştır (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016:14).

Azerbaycan'ın en zengin maden yataklarının Ermenilerin işgal ettiği topraklarda kalması işgalin Azerbaycan ekonomisine verdiği zararın çok boyutlu olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Çünkü bölge, Azerbaycan'ın ekonomik potansiyelinin artıracak 5'i altın olmak üzere 155 farklı türde maden yatağına ev sahipliği yapmaktadır. Vajneli (Zengilan), Kızılbulaç (Ağdere) ve Zod (Kelbecer) altın madenleri Karabağ'ın endüstriyel kaynaklar açısından onaylanmış en zengin 3 altın yatağı arasındadır ve bu yataklar 30'a yıla yakın Ermenistan tarafından hukuksuz olarak sömürülmüştür (AzVision.Az, 7 Oktyabr 2015). Karabağ'ın sahip olduğu bu zenginlik, Ermeni işgalinin sadece mitlerle, siyasi nedenlerle açıklanamayacağını, en büyük itici güçlerden birinin ekonomik beklentiler olduğunu da göstermektedir. Mihail Gorbaçov'un ekonomi danışmanı olan Abel Aganbegyan 18 Kasım 1987'de Taşnaksutyun temsilcileriyle Paris'te yaptığı bir toplantıda sarf ettiği şu sözler bu iddiayı desteklemektedir: *“Dağlık Karabağ mutlaka bizim olmalıdır. Mesele siyasette ve arzulardadır, diğer unsurlarda değil. Dağlık Karabağ'ın çevresi gerçek bir hazinedir! O hazine bizim olmalı!”* (Alioğlu, 2016). Aganbegyan aynı toplantıda Dağlık Karabağ'ın Ermenilere ait olduğu ve Ermenistan'a ilhak edilmesi gerektiği yönündeki açıklaması Ermenilerin bağımsızlık yönündeki faaliyetlerini artırmıştır. Aganbegyan'ın: *“Bir ekonomist olarak bölgenin Azerbaycan'dan daha fazla Ermenistan'la ilişkili olduğunu düşünüyorum”* ifadelerini de kullanmıştır (Şihaliyev, 2005: 9). Aganbekyan'ın Gorbaçov üzerinde etkili bir isim olması ve bu sözlerin sarf edilmesinden yaklaşık olarak üç ay sonra (20 Şubat 1988) Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Sovyeti'nin Ermeni temsilcilerinin Türk üyeler olmaksızın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile birleşme kararı almasıdır.

Karabağ'da işgalden önce en fazla nüfusa sahip rayonu olan Ağdam'ın Aliyev'in ifadesiyle 'Kafkasya'nın Hiroşiması'na⁵ çevrilmesi Ermenilerin yaptığı yıkımı özetlemektedir. Benzer şekilde dünyanın en büyük ikinci çınar ormanı Zengilan ile Gubadlı, Kelbecer ve Laçın'de kasıtlı ormansızlaşma ve kundaklama yapılmış (UNEC Ekspert, 2021: 11), Okçu Nehri ve Zengilan'daki Vejnalı altın yatağı büyük çaplı ekolojik teröre ve yasa dışı sömürüye maruz kalmıştır. Ormansızlaşma, altın rezervlerinin yasa dışı sömürüsü ve nehirlerin kirlenmesi Ermenilerin yürüttüğü çevre terörünün nihai örneklerinden bazılarıdır. Aliyev bir konuşmasında, elli ila altmış bin hektarlık ormanlık alanın tamamen yok edildiğini, bu ekoloji terörünün uydu aracılığıyla gözlemlendiğini ve kayıtlarının tutulduğunu ifade etmiştir. Avrupa'da arazisine göre ikinci en büyük çınar ormanı Zengilan'dadır ve Zengilan işgal döneminde çevresel anlamda en fazla zarar verilen yerlerden biridir. Zengilan'dan geçen Okçuçay'ın da Ermenistan tarafından bilinçli olarak kirletildiği Azerbaycan tarafından kanıtlarıyla uluslararası kamuoyunun dikkatine sunulmuştur. İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Azerbaycan'ın Ermenilere işgal ettikleri toprakları boşaltması için verdiği 20 günlük sürede de çevresel terör devam etti (Prezident Kitabxanası, 2023: 81).

Sugovuşan ve Sarsang rezervuarı 1976 yılında Haydar Aliyev'in girişimiyle inşa edilmiştir. Bu rezervuarların temel amacı, eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin idari sınırları dışında bulunan Terter, Berde, Ağdam, Goranboy ve diğer bölgelere su sağlamaktır (President.az, 5 Aprel 2021; AZƏRTAC, 4 Oktyabr 2021). İşgal sırasında Ermeniler bu rezervuarları kullanarak İlham Aliyev'in ifadesiyle Azerbaycan'a karşı 'çevre terörü', 'su terörü' gerçekleştirmişlerdir. Suyun ihtiyaç olduğu yaz mevsiminde suyu kesip, kışın ise suyu salıp sele ve bir çeşit doğal afete neden olmuşlardır. Hatta bu su terörü ile ilgili Azerbaycan'ın Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ne sunduğu rapor kabul edilerek, Ermenistan'ın suçlu olduğu tasdik edilmiştir (President.az, 4 Oktyabr 2021; AZƏRTAC, 4 Oktyabr 2021). 30 yıllık işgal döneminde Sarsang ve Sugovuşan rezervuarları kullanılarak Ermenistan'ın yaptığı bilinçli su kesintileri nedeniyle 100 bin hektarlık araziye susuz bırakmıştır (Азертдадж, 8 января 2021). Bu nedenle işgalin sona ermesinden sonra Sukovuşan rezervuarı ile Terter ve diğer yakın bölgeler 30 yıl sonra su verilmiştir. Savaş sırasında ve savaş sonrasında Kelbecer ve Laçın bölgelerindeki 30'dan fazla hidroelektrik santrali Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. 4 Ekim

⁵Savaşın sona ermesinden sonra Ağdam'ı gezen yabancı medya temsilcileri de aynı benzetmeyi yapmış, Kafkasya'yı Hiroşima'ya benzetmişlerdir. Bkz. Orxan Bağirov, "Azad Edilmiş Ərazilərdə Bərpa Prosesinin Əsas İstiqamətləri", <https://aircenter.az/uploads/files/orxan%20tehlil%20mart.pdf?fbclid=IwAR0vC980vM4fPLHRgrSz3g5S901oavv1-7uIkPNJjtaWHaocTaeYUSK3yfc>, (11.02.2022).

2021 itibariyle ‘Suguvuşan-1’ ve ‘Sugovuşan-2’ hidroelektrik santralleri çalışır hale gelmiştir (President.az, 4 Oktyabr 2021).

30 yıllık işgal sürecinde bir taraftan Karabağ’ın kaynakları talan edilirken ve yurt dışına satılırken, diğer taraftan da doğal ve kültürel çevreye büyük zarar verilmiştir. Bu bilinçli ekolojik terör sürecinde; kundaklama, suların zehirlenmesi ve bilinçli kirletilmesi, bitki örtüsünün tahribatı, tarihi ve kültürel varlıkların yok edilmesi veya çalınması, arazilerin mayınlanması, madenlerin ve diğer kaynakların yasadışı üretilmesi ve farklı ülkelere satılması, arazilerin farklı ülke vatandaşlarına kiralanması gibi çok yönlü faaliyet sürdürülmüştür. Tüm bu yapılar uluslararası hukukun zincirleme ve ağır ihlalidir ve Roma Statüsü’nün 8. maddesine göre “...yasadışı ve keyfi olarak malların yaygın yok edilmesi veya sahiplenilmesi” savaş suçu olarak kabul edilir (Rome Statute of the International Criminal Court, 2011: 6). Azerbaycan Devlet Başkanı Yardımcısı Mihriban Aliyeva’nın teşebbüsü ile Karabağ Diriliş Fonu’nun (Qarabağ Dirçəliş Fondu) hayata geçirdiği ‘Karabakh.center’ sitesi işgal döneminde yapılan çevresel ve kültürel terörü görsel materyallerle dünyaya anlatmak amacıyla kurulmuştur (Tağıyev, 2021).

5. ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN İŞGAL DÖNEMİNDE YAPILAN YIKIMIN TAZMİNİ MÜMKÜN MÜ?

Azerbaycan, işgal döneminde Ermenilerin Karabağ’da neden olduğu zararın tazmini için yasal girişimlerini savaştan hemen sonra başlatmıştır. Aliyev, Azerbaycan kaynaklarının Batılı şirketlerin de katılımıyla talan edilmesine yönelik tepkisini ve buna karşı atılacak adımları net bir şekilde dile getirmiştir: “*Vejnali altın deposunun Ermeni kökenli yabancılar da dahil olmak üzere yabancılar tarafından yasadışı olarak kullanılması onlara pahalıya mal olacak. Bu kişilerin isimlerini biliyoruz. Onları dünyaya ifşa edeceğiz ve onlar bize tazminat ödeyecekler*” (AZƏRTAC, 4 May 2022). Zararın tespiti için uluslararası uzmanların bölgeye davet edildiğini de söyleyen Aliyev, tazminat ödenmemesi durumunda diğer hukuki yöntemlerle zararı karşılamak zorunda olduklarını ifade etmiştir (Rəsmi Xronika, 31 Temmuz 2021). Aliyev ayrıca Vajnali ve diğer kaynakların vahşice sömürüldüğünü, bu bölgelerde ekolojik felakete neden olduğunu ve çıkarılan madenlerin yasa dışı yollardan ihraç edildiğini de söylemiştir. Azerbaycan resmi kuruluşlarının uzun yıllardır bölgede yapılan yasa dışı faaliyetlere ait hazırladıkları yazılı ve görsel kanıtlar, başvurulacak herhangi bir dava için hukuki zemini oluşturmaktadır. Savaşın bitmesiyle birlikte işgalden kurtarılan bölgelerdeki tüm zararlar hesaplanmaya, şehir ve köylerdeki her bina ve o binaya ait kalıntılar video ve fotoğraf kaydına alınmaya başlanmıştır. Bu kanıtlarla uluslararası mahkemelere başvurulacağı bizzat

Aliyev tarafından ifade edilmiştir (AZƏRTAC, 4 May 2022). Aliyev 11 Kasım 2020'de yaptığı açıklamada, işgalden kurtarılan toprakların neredeyse yüzde 99'unun yok edildiğini, konutların, okulların, hastanelerin, kamu binalarının, tarihi eserlerin, mezarların, camilerin yıkıldığını söyleyerek, yabancı uzmanların katılımıyla maddi ve manevi zararın hesaplanacağını, hem bireysel vatandaşlar adına hem de organize bir şekilde davaları mahkemeye göndereceklerini ifade etmiştir (Кавказский Узел, 12 ноября 2020).

Bu noktada ilk olarak uluslararası hukuk açısından “Azerbaycan’ın yaşadığı zararın tazmini mümkün müdür?” sorusu akla gelmektedir. Her ne kadar BM gibi uluslararası örgütler ile çeşitli anlaşma ve sözleşmelerle çatışma sırasında kültürel değerlerin ve doğal kaynakların korunması öngörülse ve işgalci konumundaki tarafın bu değerleri istismar etmesi yasaklansa da uluslararası hukukun yaptırım gücünün zayıf olması Ermenistan’ın çevresel ve kültürel varlıkların yok edilmesiyle ilgili ceza almasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Azerbaycan’ın kaynaklarını istismar eden Ermenistan ve diğer devletlere karşı emsal teşkil edecek geçmişte alınmış birtakım kararlar da mevcuttur. Bu bakımdan Uluslararası Daimi Adalet Divanı’nın 1928 tarihli Chorzów Fabrikası Davası en bilinen örneklerden biridir. Söz konusu kararda, “...Her yükümlülüğün ihlâlinin onarım yükümlülüğü doğuracağı” ifade edilerek ilk kez “...suçu işleyene onarım yükümlülüğü”ne hükmedilmiştir (Pirim, 2016: 359). 1954 tarihli Lahey Sözleşmesi’nin 28. maddesinde “suçu işleyenlere gereken bütün adımların” atılacağı (Hague Convention, 14 May 1954), 1999 tarihli Ek Protokol’nün 16 ve 17. maddelerinde ise uluslararası hukuk kurallarına uygun yargılama yapılmasının öngörülmesi (Hague Convention, 26 March 1999: 9) Azerbaycan’ın elini kuvvetlendirecek en önemli hukuk normlarıdır. Yine BM Genel Kurulu’nun 12 Aralık 2001’de aldığı ‘Uluslararası Suçlardan Devletlerin Sorumluluğu Kararı’ da Azerbaycan’ın açacağı davalar bakımından önemlidir. Söz konusu karar, uluslararası yasa dışı eylemlerden suçu işleyen devlet sorumlu olduğunu vurgulamaktadır. Mezkur kararın 31. maddesinde “sorumlu devlet zararı tazmin etmelidir”, 36. maddesinde ise “zarar tanzim edilmezse tazminat talep edilir” hükümleri yer almaktadır. Ayrıca aynı maddede “Tazminat, tespit edildiği ölçüde, kar kaybı da dahil olmak üzere mali olarak değerlendirilebilir her türlü zararı kapsayacaktır” denilerek, tazminat miktarının o anki değer üzerinden belirleneceği ilkesi benimsenmiştir (UN, 2005). BM Genel Kurulu’nun 16 Aralık 2005 tarihinde aldığı karara göre ise Uluslararası İnsancıl Hukuk’un ciddi ihlali durumunda mağdurların bunun tanzimini talep edebileceği hükmü bulunmaktadır (General Assembly Resolution 60/147).

Aslında yakın dönemde bir ülkenin kaynaklarını sömüren ve terör örgütlerine parasal destek sağlayan kişi veya kurumlara karşı verilen önemli bir karar daha alınmıştır. Bu, Azerbaycan'ın açacağı davalar için de emsal teşkil edebilir. Fransa menşeli Lafarge Çimento Şirketi'nin, Suriye'de daha rahat faaliyet göstermek için terör örgütlerine para aktardığı kesinleşmiş ve "insanlığa karşı işlenen suçlara ortaklık" suçlamasıyla şirketin yargılanmasına karar verilmiştir. Yapılan yargılama neticesinde Lafarge'ye Suriye'de terör gruplarına para aktarmak suçundan 778 milyon dolarlık para cezası verilmiştir (Le Monde, 18 October 2022). Verilen bu karar Azerbaycan'ın yapacağı hukuki girişimler açısından önemlidir. Zira Azerbaycan kaynaklarını yasa dışı yollardan kullanan, hatta bunu İran ve Fransa gibi ülkelere ihraç eden Ermenistan, elde ettiği parayla Karabağ'daki ayrılıkçı yapıyı ve binlerce kişinin ölümünden sorumlu olan terörist grupları finanse etmiştir.

Ermeni yetkililer her fırsatta Karabağ'daki işgalin Ermenistan ile ilgili olmadığını, bölgedeki ayrılıkçı yapı ile ilgili olduğunu vurgulamıştır. Ermeni lobisinin baskısıyla 1993 yılında BMGK'nin aldığı Karabağ kararlarında dahi işgalin 'Ermeni kuvvetleri' tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Şüphesiz bu vurgunun amacı Ermenistan'ın devlet olarak işgalci yaftası yemesinin önlenmesidir. İşgalcinin adını dahi söylemekten imtina eden kararların aksine Karabağ'daki ayrılıkçı yapının ekonomiden iletişime, enerjiden eğitime kadar bağımsız bir politikası ve yapılanması yoktur ve bütünüyle Ermenistan'a bağımlıdır. Örneğin ayrılıkçı rejimin sözde Endüstriyel Altyapı Bakanı Hakob Ghahramanyan, rejimin bağımsız bir para politikası olmadığını ve Ermenistan'ın banka sistemine ve kredi politikasına bağımlı olduğunu söylemiştir. Zaten Ermenistan'ın ulusal para birimi (dram) işgal edilen topraklarda kullanılmıştır. Ermenistan Merkez Bankası'na (CBA) göre ise işgal altındaki topraklar Ermenistan'ın ekonomik bölgesinin bir parçasıdır, zira bölgede dram yasal ödeme birimidir ve Karabağ'da faaliyet gösteren tüm bankacılık kurumları, CBA tarafından lisanslanmış ve denetlenmiştir (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016: 22).

Uluslararası hukuka göre işgalci ülke işgal ettiği topraklarda egemenlik hakkına sahip değildir ve dolayısıyla o bölgenin hukuki statüsünü, yasalarını değiştirmesi yasaktır. Her türlü ilhak yasak olduğu için işgalci ülkenin bu topraklardaki hukuki, sosyal ve ekonomik yapıyı değiştirmek için hareket etme özgürlüğü yoktur. Özetle işgalci tarafa kendi denetimi altındaki topraklarda yerel halkın, doğal kaynakların veya diğer varlıkların kendi çıkarları için sömürülmesine izin verilmemektedir (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016: 91). Bununla birlikte Uluslararası İnsancıl Hukuk, çatışmalarda, işgalcilerin kültürel varlıkları korumasını zorunlu kılar, aksi durumda cezalandırılmasını öngörür.

Dolayısıyla emsal kararlar da dikkate alınarak Azerbaycan'ın, kaynaklarını hukuka aykırı olarak sömüren ülke ve gruplara karşı dava açma hakkı bulunmaktadır.

6. KARABAĞ'A YASADIŞI YOLLARDAN ERMENİLERİN YERLEŞTİRİLMESİ

İşgal döneminde sadece Ermenistan'dan değil, Suriye ve Lübnan başka olmak üzere dünyanın farklı ülkelerinden Ermeniler de Karabağ'a yerleştirilmiştir. Yasa dışı yerleşimciler, hem tarımsal üretimin artırılmasına yönelik ekonomik beklentilerle, hem de bölgenin demografik yapısını Ermeniler lehine çevirmek, dolayısıyla Karabağ'da kendileri açısından güvenlik şeridi oluşturmak amacıyla bölgeye taşınmıştır. Bununla birlikte her geçen gün nüfusu azalan ve cepheye sürececek asker bulmakta zorlanan Ermenistan, dışarıdan gelen Ermenileri asker kaynağı olarak görmektedir. Bu Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı çevreleyen rayonlara yerleştirilmesinin Ermenilere askeri açıdan stratejik derinlik kazandıracağı da düşünülmüştür. Bu açıdan dışarıdan taşınan bu Ermeni nüfusun Dağlık Karabağ'daki Ermeniler için bir nevi koruma 'kalkanı' vazifesi görmesi, olası bir Azerbaycan müdahalesinde öncelikli cephe hattı olması da hedeflenmişti.

Yaşa dışı nüfus hareketliliği bizzat Ermenistan devleti tarafından planlanmış; Diaspora Bakanlığı, diğer devlet organları ve yardım kuruluşları sürece doğrudan müdahil olmuştur. Ayrıca televizyon kanallarında teşvik amaçlı yayınlar da yapılmıştır. Ermeni diaspora örgütleri (Cherchian Family Foundation, Armenian General Benevolent Union, Tufenkian Foundation, Gerald Turpanjian Educational Foundation, Cafesjian Family Foundation, Lincy Foundation, Shahan Natalie Family Foundation, Armenian Cultural Association of America, Armenian National Committee of America, Armenian Assembly of America gibi) ise yasa dışı Ermeni yerleşimciler için yapılacak konut ve alt yapı hizmeti gibi birtakım giderleri üstlenmiştir. Bu süreçte Hayastan Tüm-Ermeni Fonu 'Artsakh Köylerinin Yeniden Doldurulması' isimli bir projeyi uygulamaya koymuştur. Bu kapsamda 'stratejik' olarak nitelendirilen bölgelerde köyler inşa edilmeye başlanmıştır. Başta Suriye olmak üzere istikrarsız Ortadoğu ülkelerindeki Ermenilerin Karabağ'a yerleşmesini teşvik etmek için sübvansiyonlar, indirimli veya ücretsiz kamu hizmetleri, ücretsiz inşaat malzemeleri, düşük veya sıfır vergiler, cazip istihdam teklifleri, ücretsiz malzemesi desteği, özel girişimciliğin teşviki, tarımsal hibe, kredi ve hayvan desteğinin sağlanması gibi teşvikler sunulmuştur. Suriye'den gelen Ermeniler (çoğu Suriye'deki Kamışlı ve Halep şehirlerinden) işgal döneminde başta Zengilan, Kubadlı ve Laçın olmak üzere Karabağ'a yerleştirilmişlerdir (Azercosmos, 2019: 8; Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, 2016: 10-21).

İşgal döneminde Ermenistan, daha fazla Ermeni yerleşimci getirmek ve iskanlarını kalıcı hale getirmek için bölgenin altyapı hizmetlerini kullanmış, bununla birlikte sulama şebekeleri, su temin sistemleri, yollar, elektrik nakil hatları ve diğer ekonomik ve sosyal tesisler dahil olmak üzere kalıcı enerji, tarım, sosyal, konut ve ulaşım altyapısını inşa etmiş veya olanları yenilemiştir (Azercosmos, 2019: 36). Bu nedenle bölgedeki tarımsal kaynakların sömürülmesi sadece ekonomik değil demografik nedenlere de dayanmaktadır. Özellikle Suriye’den getirilen yasa dışı yerleşimcilerin tarımsal alandaki deneyimlerinden faydalanmak için ekilebilir arazilere ve su kaynaklarına daha rahat erişebilecekleri bölgelere yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu sebeple Ermeni yerleşimciler, tarımsal potansiyelleri, iklimi, sulama imkanları ve diğer kaynakları nedeniyle özellikle Zengilan ve Kubadlı ilçelerindeki Araz Nehri Vadisi ve özellikle Hakari Nehri boyunca ekilebilir arazilere nakledilmişlerdir (Azercosmos, 2019: 50).

Sadece Suriye’den değil, Orta Doğu’nun istikrarsız başka ülkelerinden de Karabağ’a Ermeniler yerleştirilmiştir. Örneğin 4 Ağustos 2020’de Beyrut’ta meydana gelen patlamadan sonra çok sayıda Lübnanlı Ermeni’nin bölgeye yerleştirildiği de bilinmektedir. Hatta İkinci Karabağ Savaşı’nda esir alınan çok sayıda Lübnanlı Ermeni’ni bulunmakta, bunlar arasında yer alan keskin nişancı Maral Nacaryan ‘masum kadın esir’ etiketiyle Ermeni lobisi tarafından ciddi bir propaganda malzemesi olarak kullanılmış, ancak söz konusu şahsın hangi sıfatla Karabağ’da savaştığı açıklanamamıştır. Azerbaycan iyi niyet göstergesi olarak Nacaryan’ı Lübnan makamlarına teslim etmiştir (Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, 2021).

Bu yasa dışı göç hareketiyle Cenevre Sözleşmeleri’nde (1949) yer alan “işgalci devletin işgal ettiği topraklara kendi sivil nüfusunu yerleştiremez” hükmünü açıkça ihlal edilmiştir. Roma Statüsü’nün 8. maddesi ise “İşgalci devletin kendi sivil nüfusunun bir bölümünü işgal ettiği topraklara doğrudan veya dolaylı olarak nakletmesi” savaş suçu olarak kabul etmektedir (Rome Statute of the International Criminal Court, 2011: 5). Benzer şekilde Cenevre Sözleşmesi’nin 49. Maddesi’nde de işgalci devletin kendi sivil nüfusunu işgal ettiği topraklara nakletmesini yasaklamaktadır (Geneva Convention IV, 1949: 195). Özetle, uluslararası hukuk, işgalcinin işgal ettiği bölgenin kaynaklarını sömürmesini, kalıcı yerleşim yerleri kurmasını ve bölgenin asıl sahiplerinin mallarını gasp etmesini yasaklar.

7. KARA SAHASINI MAYINLAMA FAALİYETLERİ

Otuz yıllık işgal sürecinde Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bir diğer çevre terörizmi ise Karabağ’ın mayınlanmasıdır. Bu nedenle Azerbaycan dünyada mayınların en fazla kirlettiği ülkeler arasında yer almaktadır (Rehimov, 2022). Azerbaycan Devlet Başkanı Yardımcısı

Hikmet Hacıyev, Azerbaycan Mayın Eylem Ajansı (ANAMA) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından 31 Mart-1 Nisan 2022 tarihlerinde Bakü'de ortaklaşa düzenlenen 'İnsani Mayın Çalışmaları ve Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri' konulu uluslararası konferansta, "Kurtarılmış Azerbaycan topraklarının dünyanın en fazla mayınlı toprakları arasında yer aldığını" ifade etmiş ve "Topraklarımıza ağaç yerine mayın diktiler" sözleriyle Ermenistan'a olan tepkisini göstermiştir (Khalilov, 2022). Tüm devletlere ve konuyla ilgili çalışma yapan örgütlere çağrıda bulunan Hacıyev, Azerbaycan'da 300'den fazla mayın kurbanı olduğunu, kurulacak bir 'Küresel Güven Fonu' ile mayından arındırma çalışmalarının desteklemesi gerektiğinin altını çizmiştir (twitter.com/hikmethajiyev; Khalilov).

Mayınların sadece 30 yıllık işgal döneminde değil, İkinci Karabağ Savaşı sırasında ve 10 Kasım Üçlü Bildirisi'nin imzalanmasından sonra da döşendiğini vurgulamak gerekir. Bilindiği gibi savaşı bitiren 10 Kasım 2020 tarihli bildirinin imzalanmasından bir ay sonra Kelbecer ve Laçın boşaltılmış, bu süreçte Ermeniler bölgeye mayın döşemiş ve doğal çevreyi tahrip etmiştir. Karabağ'a değeri 340 milyon dolar olan bir milyondan fazla mayın yerleştirildiği düşünülmektedir. Uluslararası uzmanların hesaplarına göre, mayınların temizlenmesi için yaklaşık 30 yıl ve 25 milyar dolar gerekmektedir (Rehimov, 2022). Ermenistan, uluslararası mayınların serbest bırakılması için yapılan tüm çağrılara rağmen mevcut kara mayını haritalarını vermeyi reddetmektedir. Hatta savaştan sonra Ermeni esir askerilerin iade edilmesine karşı mayın haritalarının verilmesi konusunda yapılan mutabakatlara rağmen Erivan'ın verdiği mayın haritalarının sadece yüzde 25'i doğru çıkmıştır. İlham Aliyev, 22 Temmuz 2023'te 'Şuşa Küresel Medya Forumu'nda konuya ilişkin tepkisini sert ifadelerle göstermiştir (AZƏRTAC, 21 İyul 2023):

"O haritaların onlarda olduğunu biliyoruz, çünkü mayınlar böyle gömülür. Mayın tarama gemilerinin bir haritası vardır çünkü o mayına kendileri düşebilirler. İlk olarak, en üst düzeyde, Ermenistan Başbakanı bize şahsen böyle haritaların olmadığını söyledi. Sonunda böyle haritaların olduğunu anladılar. Peki neden bize yalan söylediler? Çünkü Azerbaycanlıların ölmeye ve sakat kalmaya devam etmesini istiyorlardı."

Azerbaycan topraklarına bir milyondan fazla mayın döşenmesine rağmen Ermenilerin verdiği haritalarda 400 bin mayının yerinin yer aldığını ifade eden Aliyev, bu haritaların aynı zamanda 400 bin mayınının gömülmesine ilişkin itiraf olduğunu da altını çizmiştir (AZƏRTAC, 21 İyul 2023). Uluslararası hukuk açısından kara mayınlarının döşenmesinin suç olduğu düşünüldüğünde, Ermenistan'ın verdiği haritalar bir anlamda bu suçun kanıtıdır. Ermenilerin bu resmi itirafı aynı zamanda ciddi ekonomik sorunlar yaşayan ve bu nedenle

sürekli olarak yurt dışına göç eden Ermeni halkının kaynaklarının işgalin devam ettirilmesi için nasıl kullanıldığını da göstermektedir.

İkinci Karabağ Savaşı'nda görev yapan Ermeni Albay Korgun Kumaşyan sadece Laçın ve Kelbecer'e 17 kamyon mayın döşediklerini, amaçlarının bölgeyi güvensizleştirerek geri dönüşleri geciktirmek ve Azerbaycan'ın elindeki esirlerin iade edilmesini sağlamak olduğunu belirtmiştir (Anews.az, 2021). Mayınlama faaliyeti, bölgedeki ekonomik kalkınmanın engellenmesi için de yapılmıştır. Halbuki Ermenistan'ın imzasının bulunduğu 10 Kasım Üçlü Bildirisi'nin 7. maddesinde yerlerinden edilmiş insanların Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin denetiminde geri dönecekleri ifade edilmektedir.

Azerbaycan Ulusal Mayın Temizleme Ajansı (ANAMA) Kasım 2020'den itibaren yapılan mayın tarama faaliyetleri hakkında düzenli olarak bilgilendirme yapmaktadır. ANAMA'nın verdiği bilgiler dikkate alındığında, Azerbaycan topraklarındaki mayınların temizlenmesi için uzun yıllara ihtiyaç vardır. Savaşın bitiminden günümüze kadar aralarında gazetecilerin ve sivillerinde de bulunduğu 300'e yakın insan mayın patlaması nedeniyle hayatını kaybetmiş, onlarcası da yaralanmıştır. ANAMA'nın savaşın sona ermesinden itibaren başlattığı mayından arındırma faaliyetlerine, Türk Silahlı Kuvvetleri Özel Mayın Arama Temizleme Timleri gerek eğitim gerekse teknik yardım bakımından katkı sunmaktadır.

İşgalle birlikte Karabağ'ın çok yüksek düzeyde mayınlanması, İlham Aliyev'in de altını çizdiği gibi, 1990'larda barış antlaşmasının imzalanması durumunda dahi Azerbaycan halkının bölgede yeniden yaşamasını engellemeyi amaçlamaktaydı (AZƏRTAC, 24 Noyabr 2020). Mayınlama aynı zamanda Azerbaycan ordusunun ilerlemesini engellemek için de yapılmıştır. Savaş sırasında Cebayıl, Hocavend, Hadrut, Sugovuşan, Murovdağ gibi birçok bölge hızla geri alınırken Azerbaycan'ın Ağdam'da ilerlemesini durduran konu da mayınların varlığıydı. Azerbaycan ordusunun bu yüzden Ağdam'a değil de Şuşa istikametine yönelmesinin nedeni olabileceğine az kayıp verilme isteğinde ve Şuşa'nın alınmasıyla zaten Ağdam'ın azad edilebileceği gerçeğinde yatmaktaydı. Bu bizzat Aliyev tarafından da dile getirilmiştir (President.az, 28 May 2021).

İşgal döneminde döşenen mayınlar, Karabağ'daki yeniden imar çalışmalarını da olumsuz manada etkilemektedir. Zira altyapı ve üstyapı çalışmaları yapılmadan önce bölgenin mayınlardan arındırılması gerekmektedir. Örneğin Ağdam'ı Azerbaycan'ın genel enerji sistemine bağlayacak olan yüksek gerilim enerji nakil hattı bütünüyle mayınlanmış bir araziden geçmesi inşa sürecini uzatmıştır. (AZƏRTAC, 14 Fevral 2022). Şuşa ve Hocavend'e bağlı bazı

köylere ve çevredeki önemli stratejik tesislere elektrik temin edecek 'Hadrut-Daşaltı' elektrik iletim hattının geçtiği bölge de öncelikle mayından temizlenmiştir (AZƏRTAC, 10 Oktyabr 2021). Benzer şekilde, Ağdam ili Askeran yakınlarındaki 'Ağdam-2' trafo merkezi (President.az, 14 Fevral 2022), Ağdam Organize Sanayi Bölgesi (President.az, 14 Fevral 2022), Sugovuşan Turizm Geliştirme Konsepti (AZƏRTAC, 20 Mart 2022), Hadrut Kavşağı Trafo Merkezi (AZƏRTAC, 10 Oktyabr 2021), Hadrut-Cebrayıl-Şukurbeyli, Tuğ-Hadrut ve Fuzuli-Hadrut yollarının (AZƏRTAC, 10 Oktyabr 2021) inşaatlarının bulunduğu bölgeler öncelikle mayınlardan temizlenmiştir.

Ağdam ve Fuzuli Karabağ'da en fazla mayınlanan rayonlardır. Mayın sayısı bakımından ise en kirli bölge Fuzuli'dir. Bölgede yüz binden fazla mayın bulunmaktadır (AZƏRTAC, 18 Oktyabr 2021). Azerbaycan, Karabağ'ı günümüzde dünyanın en fazla mayınlanan bölgelerinden biri haline getiren Ermenistan'a karşı hukuki mücadelesini de başlatmıştır. Bu çerçevede Uluslararası Adalet Divanı'na başvurarak Ermenistan'ın, topraklarına döşediği mayınların yerini gösteren haritaları teslim etmesi yönünde hüküm vermesini istemiştir (Euronews, 18 Ekim 2021).

8. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI SONRASI KARABAĞ'DA YENİDEN İMAR SÜRECİ

Azerbaycan, işgalden kurtarılan bölgelerin yeniden imar sürecine daha savaş sona ermeden başlamıştır. İyileştirme ve yeniden inşa çalışmaları, mayın sorununa ve pandeminin yol açtığı zorluklara rağmen çok hızlı bir şekilde devam etmektedir (President.az, 21 Aprel 2022). Yeniden imar süreci mayınların temizlenmesini takiben hasar tespiti, buna paralel olarak altyapı projelerinin yapılması ve devamında restorasyon çalışmalarının ile bir plan çerçevesinde ilerlemekte ve çok sayıda büyük proje hali hazırda tamamlanmış bulunmaktadır.

Bağımsız ekonomistler, yeniden yapılanma ve geri dönüşler için on milyarlarca dolar maliyet gerektirdiğini tahmin etmektedirler. Şu an Azerbaycan'ın yıllık devlet bütçesinin yaklaşık olarak 15 milyar dolar olduğu düşünüldüğünde, Ermeni işgalinin ve neticesindeki çevresel ve ekolojik terörün Azerbaycan'a nasıl büyük bir mali yük oluşturduğu daha açık olarak görülebilir. Bazı uzmanlar, özellikle Cebrayıl, Fuzuli, Zengilan ve Kubadlı'da alt yapının neredeyse tamamen yok edildiğini, dolayısıyla yeniden inşanın yaklaşık olarak on yıl süreceği ve 25 milyar manata (yaklaşık 15 milyar dolar) mal olacağını hesaplamaktadırlar. Bu miktar, neredeyse Azerbaycan'ın bir yıllık bütçesine denk gelmektedir (Кавказский Узел, 12 ноября 2020).

Yeniden imar stratejisinin; işgalden kurtarılan bölgelerin ekonomik bakımdan gizilgücünün etkin bir şekilde kullanılması, nüfusun yerleşim düzeyinin işgal öncesi seviyeye getirilmesi, bölgenin ekonomik faaliyetinin işgal öncesi düzeye getirilmesi ve hatta artırılması çerçevesinde yürütülmesi hedeflenmektedir (Bağirov, 2020: 3). Kurtarılan bölgelerdeki altyapı tamamen yok edildiğinden ve dolayısıyla aynı alanlar sıfırdan yenilediği için teknolojik yenilikleri burada tanıtmak daha kolaydır. Bu yüzden Karabağ'ın yeniden inşası sürecinde teknolojik yeniliklerin uygulanması ve modern standartların karşılanması temel hedeflerden birini oluşturmaktır. Bu çerçevede;

- Kurtarma sürecinin kaliteli ve uygun maliyetli bir şekilde uygulanması,
- Modern standartları karşılayan bir geliştirme modeli oluşturulması,
- Kurtarılan bölgelerin teknolojik açıdan oldukça gelişmiş bölgelere dönüştürülmesi,
- İyileştirme sürecine ileri teknoloji şirketlerinin dahil edilmesi,
- Serbest bırakılan alanların 'Yeşil Enerji' bölgesine dönüştürülmesi hedeflenmektedir (Bağirov, 2020: 2).

10 Kasım Üçlü Bildirisi ile sona eren İkinci Karabağ Savaş'ından hemen sonra başlatılan 'Büyük Dönüş Programı' için 2021 bütçesinden başlangıçta 2,2 milyar manat ayrılmış ve kurtarma çalışmalarının birkaç aşamada gerçekleştirileceği açıklanmıştır. Bölgenin iyileştirme süreci, farklı ekonomik ve sosyal gerçeklikleri dikkate alınarak yapılmaktadır. İlk aşamada bütçeden ayrılan payla altyapının oluşturulması ve kamu hizmetlerinin kullanılabilirliği hedeflenmektedir. Daha sonra ise özel ve yabancı yatırımcıların bölgeye çekilmesi amaçlanmaktadır. Yapılan planlama çerçevesinde savaşın sona erdiği Kasım 2020'de yeniden yapılanma için Koordinasyon Merkezi kurulmuştur ve bu çerçevede 17 çalışma grubu oluşturulmuştur. Bunlar; 1. Askeri ve Siyasi İşler Çalışma Grubu, 2. Acil Durumlar ve İnsani İşler Çalışma Grubu, 3. Yasal ve Uluslararası Hukuk İşleri Çalışma Grubu, 4. Ulaştırma ve Lojistik Çalışma Grubu, 5. Mayınları ve Patlamamış Mühimmatları Temizleme Çalışma Grubu, 6. Uluslararası Kuruluşlar ve STK'larla İlişkiler Çalışma Grubu, 7. Tarih, Kültür Anıtları, VE Kültür Kurumları Çalışma Grubu, 8. Şehitler ve Kayıp Kişiler İçin Çalışma Grubu, 9. Medya ve Bilgi Sağlama Çalışma grubu, 10. Ekonomik İşler Çalışma Grubu, 11. Şehit Aileleri, Savaş Engellileri, Gaziler ve Katılımcıların Korunmasına İlişkin Sosyal Çalışma Grubu, 12. Akademik İşler Çalışma Grubu, 13. Çevre İşleri Çalışma Grubu, 14. Kentsel Planlama Çalışma Grubu, 15. Ulaştırma, İletişim ve Yüksek Teknoloji Çalışma Grubu, 16. Nüfusun İşgalden Muaf

Topraklara Geri Dönüşü ile İlgili Çalışma Grubu, 17. Enerji Kaynakları Çalışma Grubu'dur. (Bağırov, 2020: 3-4).

Şubat 2020'de onaylanan 'Azerbaycan 2030: Sosyo-Ekonomik Kalkınma için Ulusal Öncelikler' belgesinde işgalden kurtulan bölgelere büyük dönüşün sağlanması ilk beş öncelikten biri olarak belirlenmiştir. Söz konusu belgede, sürdürülebilir yerleşim ve ekonomik faaliyetlerin yeniden inşa edilmesi, kurtarılmış bölgelerde hayatın normale dönmesi ilk hedefler olarak gündeme gelmiştir (President.az, 2 Fevral 2021). Aliyev'in ifadesiyle "Azerbaycan'ın yeniden imar sürecini hiçbir ülkeden maddi destek almadan, kendi öz gücüyle gerçekleştirmesi" (President.az, 14 Fevral 2022.) ve Zengilan örneğinde olduğu gibi geri dönüşlerin kısa sürede başlaması çok önemlidir.

Karabağ'a dönüşün hızla sağlanması için altyapı çalışmalarının yapılması ve akıllı kentlerin inşa edilmesi oldukça önemlidir. 14 Şubat 2021'de başlatılan ve Nisan 2021'de İlham Aliyev'in temelini attığı Zengilan'ın Ağali Köyü bu yeniden yapılanma sürecinin ilk somut adımıdır. Ağali'de tasarlanan 'akıllı köy' projesi 5 bileşen üzerinde gerçekleştirilmiştir: konut, üretim, sosyal hizmetler, akıllı tarım ve alternatif enerji. Akıllı köyün ihtiyaçlarının sadece alternatif enerji kaynaklarından sağlanacak olması çevreye verilen değeri göstermektedir. Kurtarılan bölgelerde uygulanacak enerji politikasının temel amacı, bu bölgeleri 'yeşil enerji' bölgelerine dönüştürmektir. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına ve ekolojik olarak temiz teknolojilerin uygulanmasına öncelik verilmektedir. Özellikle HES'lerin önemli ölçüde restorasyonu ve yeni santrallerin inşası bu hedeflerin gerçekleştirilmesini sağlayacaktır (Bağırov, 2020: 6). Yeşil enerjinin geliştirilmesinde İtalyan şirketleri etkin olarak yer almaktadır (Tağıyev, 2021).

Bununla birlikte yeniden imar süreci kapsamında çok sayıda altyapı projesine başlanmış ve bunların önemli bir kısmı kısa sürede tamamlanmıştır. En önemli proje bölgedeki kalkınma, yeniden dönüş ve imara büyük katkı ulaşımaya büyük katkı sağlayacak olan Zengilan ve Fuzuli Havalimanları'nın tamamlanmasıdır. Temeli İlham Aliyev tarafından 14 Ocak 2021'de atılan Fuzuli Havalimanı'nın 8 ay gibi kısa sürede 26 Ekim 2021'de hizmete girmesi, Azerbaycan'ın Karabağ'ın yeniden yapılandırılmasına verdiği ehemmiyeti göstermektedir. Fuzuli'den Şuşa'ya olan mesafe yakın olduğu için Fuzuli Havalimanı'nın asıl amacı yabancı ziyaretçilerin Şuşa'ya gelişini sağlamaktır (AZƏRTAC, 14 Yanvar 2021). Fuzuli Havalimanı'nın mayınlı arazide yapıldığı da unutulmamalıdır. Bu bakımdan Aliyev'in de altını çizdiği gibi, dünyada mayınlanmış bir arazide bu kadar kısa sürede inşa edilmiş bir havalimanı mevcut değildir (AZƏRTAC, 18 Oktyabr 2021).

İkinci Karabağ Savaşı sonrası işgalden kurtarılan bölgelerde yapılacak üçüncü havalimanı olan Laçın Havalimanı'nın temeli ise 17 Ağustos 2021'de atılmıştır. Daha savaş devam ederken yapımına başlanan Sukovuşan-Talış Karayolu 3 Ekim 2021'de açılırken, Buruk-Gülabatlı-Horuslu-Kabirli-Bayandurlu-Garadağlı yolu yeniden yapılanmanın ardından hizmete girmiştir. Ayrıca Toğanalı-Kelbəcər Karayolu, Ahmedbeyli-Füzuli-Şuşa Karayolu, Berde-Ağdam Demiryolu, Horadiz-Füzuli və Füzuli-Şuşa Demiryolu ve Horadiz-Ağbend Karayolundaki çalışmalar da devam etmektedir. Bunlara ek olarak işgalden önce kullanılan demiryollarının tamiri ve bunlara ek yeni hatların yapılması öngörülmekte, hatta bu projelerden bazıları hayata geçirilmiş bulunmaktadır. Örneğin Berde-Ağdam Demiryolu Hattı yeniden yapılandırılırken, Horadiz-Fuzuli ve Fuzuli-Şuşa demiryolu hatlarının inşası hedeflenmektedir.

Karabağ'a geri dönüşlerin sağlanması amacıyla kısa sürede sosyal projeler hayata geçirilmiştir. Bölgenin ekonomik manada gelişmesi için de adımlar atılmıştır. Örneğin, Ağdam'da Organize Sanayi Bölgesi, Cebayıl'da 'Araz Vadisi Ekonomik Bölgesi Sanayi Parkı' gibi girişimler bölgesel kalkınma için son derece önemlidir (Cəfərli, 2022).

Karabağ ve Doğu Zengezur'da işgalden kurtulan tüm bölgeleri kapsayan yol ağının temellerinin savaştan kısa süre sonra atılması oldukça önemlidir. Ahmedbeyli-Fuzuli-Şuşa, Fuzuli-Hadrut, Hadrut-Cebrail-Şukurbeyli, Horadiz-Cebrail-Zangilan-Ağbend, Berda-Ağdam, Toganalı-Kalbecer-İstisu, Kelbecer-Laçın, Hudaferin-Gubadlı, Laçın-Kubadlı-Eyvazlı, Fuzuli-Ağdam yollarının uzunluğu toplamda 700 km'yi aşmaktadır (Cəfərli, 2022). Ahmedbeyli-Fizuli-Şuşa karayolu projesinin inşasına da hızla devam edilmektedir. 28 Mayıs 2021'de Berda-Ağdam karayolunun temeli atılmış ve Ağdam'da zafer müzesi açılması kararı alınmıştır. Ayrıca Ağdam'da ormanlık alanlar, parklar ve bahçelerle 'Beyaz Şehir Projesi'nin uygulanması için de hazırlıklara başlanmıştır. 3 Ekim 2021'de ise Terter Sugovuşan kasabası ve Talış köyüne giden yolların açılışı Aliyev tarafından yapılmıştır (AZƏRTAC, 3 Oktyabr 2021).

Anılan imar çalışmalarının yanı sıra Ermeniler tarafından tahrip edilen birçok dini ve kültürel eser de restore edilmektedir. Karabağ'daki alt ve üstyapı çalışmalarının sona erdirilmesiyle geri dönüşlerin daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi beklenmektedir. Aliyev imar sürecine öncelikle Türk şirketlerinin katılmasını sağlayacaklarını sürekli olarak dile getirmiştir. Nitekim Karabağ'da çok sayıda Türk şirketi savaştan sonra hizmet vermeye başlamıştır. Bununla birlikte İtalya, İngiltere, İsrail ve Macaristan'dan şirketler de yeniden yapılanma sürecine katılmışlar ve başta Çin, İran ve Japonya olmak üzere birçok şirket de Karabağ'da hizmet vermek istemektedir. Bu sürece uluslararası alanda birçok şirketi dahil etmek ve bölgeye yatırımcı çekmek istediklerini belirten Aliyev, savaş sırasında adil ve

Azerbaycan'a karşı dostane tutum sergileyen ülkelerin imar sürecinde katılabileceğini de vurgulamıştır. Nitekim Ağdam'da hazırlanan Zafer Müzesi ve Açık Hava İşgal Müzesi İtalyan şirketler tarafından tasarlanmaktadır (AZƏRTAC, 28 May 2021). Benzer şekilde 2021 yılında kabul edilen Azerbaycan-Türkiye/Karabağ Eylem Planı uyarınca kurtarılan topraklarda bir dizi ikili tedbirin hayata geçirilmesi hedeflenmiştir. 'Azerbaycan-Türkiye Uluslararası Ormancılık Eğitim Merkezi', 'Akıllı Fidanlık' ve 'Dostluk Ormanı' Karabağ'ın ağaçlandırılması ve işgalin neden olduğu çevresel sorunların çözülmesi noktasında iki ülkenin hayata geçireceği önemli projeler arasındadır (AZƏRTAC, 19 Oktyabr 2022).

Karabağ'da geri dönüşlerin hızla sağlanması için bir taraftan altyapı hizmetleri daha savaş devam ederken başlatılırken, diğer taraftan ise sosyal hayatın normalleşmesi için birçok adım atılmaya başlanmıştır. Örneğin Ağdam'da Park Forest Otel'in temeli Aliyev tarafından atılmıştır. Daha 14 Şubat 2022'ye gelindiğinde işgalden kurtarılan bölgelerdeki trafo merkezinin sayısının 9 olması, yapılan çalışmaların hızını göstermesi bakımından önemlidir. Karabağ'da Ermeniler tarafından tahrip edilmiş tarihi ve kültürel eserlerin tadili Haydar Aliyev Fonu tarafından da yapılmaktadır. Aliyev'in de ifade ettiği gibi özellikle dini binalar bilinçli olarak hayvan barınağı haline getirilerek Müslümanların kutsal değerleri aşağılanmaya çalışılmıştır (AZƏRTAC, 14 Fevral 2022).

Daha önce de ifade edildiği gibi, Karabağ'da imar çalışmaları savaş devam ederken başlamıştır. Örneğin Sugovuşan ve Talış yolunun yapımına başlandığında askeri operasyonlar devam ediyordu. Aliyev, kurtarılan bölgelere yaptığı ilk ziyaretinde 'Zafer Yolu'nun temelini atmıştır. Ortaya koyulan istikrarlı ve planlı imar strateji neticesinde kısa sürede nihai hedeflere ulaşılmıştır. 2021'de Gülebird Santrali'nin faaliyete geçmesi, Sukovuşan ve Talış yolunun açılışı, Şuşa'daki elektrik ve su altyapı hizmetlerinin tamamlanması, Bülbül Ev Müzesi, Molla Penah Medresesi, Üzeyir Hacıbeyli heykeli, Harıbülbül ve Karabağ Hotelleri'nin açılması Karabağ'ın yeniden imarında istikrarlı ve planlı bir strateji izlendiğini göstermektedir (Cəfərli, 2022). Aliyev 17 Kasım 2020'de Cəbrayıl ve Zəngilan'a yaptığı ziyarette, her şehir için bir master plan geliştirileceğini, tahrip edilen şehirlerde tüm ofis binalarının, kamu binalarının, okulların ve tıp merkezlerinin yeniden kurulacağını, altyapı hizmetlerinin tamamlanacağını, sokakların, parkların inşa edileceğini, tüm şehirlere zafer anıtlarının dikileceğini ve tüm bölgede hayatın yeniden normalleşeceğini ifade etmiştir (Trend News Agency, 17 Kasım 2020). Aliyev bu sözleri söylediğinde savaşın bitiminden yalnızca 1 hafta geçmişti ve bugün bölgeye havalimanları, akıllı köyler kurulmuş ve geri dönüşler çoktan başlamıştır.

9. SONUÇ

Birinci Karabağ Savaşı 1994 tarihli Bişkek Protokolü ile sona erdiğinde, Azerbaycan topraklarının %20'sine tekabül eden Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi rayon Ermenistan tarafından işgal edilmişti. İşgal sürecinde Azerbaycan toprakları; kundaklama, suların zehirlenmesi ve bilinçli kirletilmesi, bitki örtüsünün tahribatı, tarihi ve kültürel varlıkların yok edilmesi veya çalınması, arazilerin mayınlanması, madenlerin ve diğer kaynakların yasadışı üretilmesi ve farklı ülkelere satılması, arazilerin farklı ülke vatandaşlarına kiralanması gibi çok yönlü istismara maruz kalmıştır. 20 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı, 10 Kasım 2020'de sona ermiş ve Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmıştır. Daha savaş sona ermeden işgalden kurtarılan topraklarda hızla yeniden yapılanma süreci başlatılmıştır.

İşgalin Azerbaycan ekonomisine zararı çok yönlü ve çok büyüktür. Zira Azerbaycan hem topraklarını işgalden kurtarmak hem de geri aldığı toprakları yeniden imar etmek için kaynak harcamak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte yaklaşık olarak 30 yıl boyunca Azerbaycan'ın kaynakları da yasa dışı yollarla sömürülmüş, başka ülkelere satılmıştır. Bu kayıplara, ekonomik beklentiler ve diğer nedenlerle bilinçli olarak yok edilen fauna ve flora ve ayrıca nesli tüketilen canlılar ile yok edilen çevresel ve kültürel değerler eklenince, zararın boyutunu tahmin etmek oldukça zorlaşmaktadır. Ermenistan tüm bu çevresel ve kültürel terörü Batılı ülkelere, Rusya ve İran gibi stratejik ortaklarından hiçbir eleştiri almadan yapmış, dahası işgal döneminde bahsi geçen bu ülkelerin birçoğunun siyasi, ekonomik ve askeri desteğini alabilmiştir.

İşgal süreci Karabağ ve çevresinde her anlamda büyük bir tahribata yol açmış, Ermeniler neredeyse bütün alt ve üst yapıyı yok etmişlerdir. Karabağ ve çevresindeki alanlarda biyolojik çeşitlilik ciddi zarar görmüş, özel koruma altındaki kültürel ve tarihi alanlar ile eserler yok edilmiş, su kaynakları kirletilmiş, endemik türlerin de yer aldığı ormanlar bilinçli olarak yakılmış, ekonomik beklentilerle ağaçlar kesilmiştir. Yapılan çevresel terör nedeniyle, endemik türlerin de yer aldığı çok sayıda bitki ekonomik beklentilerle yok edilmiştir.

30 yıllık işgal sürecinde sadece Karabağ değil, temas hattına yakın bölgeler de sürekli olarak Ermenilerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bu nedenle savaştan sonra sadece işgalden kurtulan bölgelerde değil, sürekli olarak saldırılara maruz kalmış sınır bölgelerinde de yeniden imar çalışmalarına başlanmıştır. Ancak işgal döneminde yapılan mayınlama, imar sürecini olumsuz manada etkilemektedir. Zira yenileme faaliyetinin herhangi bir yerde başlaması için öncelikle o bölgede mayın arama faaliyeti yapılması zorunluluk arz etmektedir.

İşgalden kurtarılan toprakların imarı, kültürel ve doğal yapının onarılması için planlı bir strateji benimsemiştir. Yeşil enerjinin kullanıldığı, yüksek teknoloji tarım usullerinin benimsendiği modern yaşam alanlarının inşasıyla, Karabağ'a geri dönüşlerin hızlanacağı düşünülmektedir. Fuzuli ve Zengilan Havalimanlarının kısa sürede tamamlanmaları, yapımı tamamlanan kara ve demiryolları yeniden imar sürecinin kısa sürece tüm Karabağ'da tamamlanacağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Alioğlu, E. (2016). *Ermənilər Qarabağı Bu Sərvətə Görə İşğal Edib*, Milli.Az, <https://news.milli.az/politics/428835.html>
- Arik. T. (2021). Çarlık Rusya'nın Göç Siyaseti Kapsamında Ermenilerin Nahçıvan Bölgesine Yerleştirilmesi. *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1(1), 1-11.
- Armenpress. (2020). *French Beringer Aero Suspends Sales of Parts for Turkish Uavs*, <https://armenpress.am/eng/news/1034174>
- Arslan. A. A. (2016). Eçmiyadzin Katogikosluğu ve Rusya Devleti Arasındaki İlişkilerin Başlangıcı. *Türkiyat Mecmuası*, 1(26), 15-30.
- Aslanlı. A. (2001). Tarihten Günümüze Karabağ sorunu, *Avrasya Dosyası*. 7(1), 593-430.
- Attar. A. (2005). Karabağ sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti. *Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları*, Ankara.
- Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2018). *Günnüt Zəfəri*. <https://mod.gov.az/az/pre/23254.html>
- Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi. (2021). *Mətbuat xidməti idarəsinin rəisi Leyla Abdullayeva KİV-in erməni əsilli saxlanılan şəxs Maral Nacaryanla bağlı sualını cavablandırır*, <https://mfa.gov.az/az/news/no09021-ar-xin-metbuat-xidmeti-idaresinin-reisi-leyla-abdullayeva-kiv-in-ermeni-esilli-saxlanilan-sexs-maral-nacaryanla-bagli-sualini-cavablandirir>
- AZƏRTAC. (14 Yanvar 2021). *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident K i t a b x a n a s ı*, Dövlət Proqramı 2019-2023.
- AZƏRTAC. (28 May 2021). *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident K i t a b x a n a s ı*, Dövlət Proqramı 2019-2023.
- AZƏRTAC. (3 Oktyabr 2021). *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident K i t a b x a n a s ı*, Dövlət Proqramı 2019-2023.
- AZƏRTAC. (19 Oktyabr 2022). *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident K i t a b x a n a s ı*, Dövlət Proqramı 2019-2023.
- AZƏRTAC. (24 Noyabr 2020). *Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Ağdam şəhərində olublar*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_ve_birinci_xanim_Mehriban_Aliyev_a_igaldan_azad_edilmis_Agdam_seherinde_olublar_YENILANIB__2_VIDEO-1649171
- AZƏRTAC. (21 İyul 2023). *Prezident İlham Əliyev: Minalardan azad olmaq üçün ciddi səylər göstəririk*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Minalardan_azad_olmaq_uchun_ciddi_seyler_gosteririk-2703274?fbclid=IwAR2KV5mC0PEvkrj1nA1wyHyAqK_ehNxBwZu5yJGvYMOvEXIyrYoncqCZymo
- AZƏRTAC. (20 Mart 2022). *Prezident İlham Əliyev Suqovuşanda Turizm Kompleksinin Təməlini Qoyub*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Suqovusanda_turizm_kompleksinin_temelini_qoyub_VIDEO-2062319
- AZƏRTAC. (21 İyul 2023). *Minaların Xəritəsinin Verilməməsi Ermənistanın Bizə Qarşı Terrorunun Davamıdır*, https://azertag.az/xeber/Minalarin_xeritesinin_verilmemesi_Ermenistanin_bize_qarsi_terrorunun_davamidir____Prezident_VIDEO-2703250

- AZƏRTAC. (4 Oktyabr, 2021). *Prezident İlham Əliyev: Azad edilmiş torpaqlardakı su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi ilə bağlı çox ciddi proqram icra edilir*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Azad_edilmis_torpaqlardaki_su_ehtiyatlarinin_semereli_istifadəsi_ile_bagli_chox_ciddi_proqram_icra_edilir-1892397
- AZƏRTAC. (14 Fevral 2022). *Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve eşi Mehriban Aliyeva, Ağdam ilçesi “Ağdam-1”, “Ağdam-2” trafo merkezleri ve “Karabağ” Dijital Yönetim Merkezi’ni ziyaret ederek devreye aldı*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_ve_birinci_xanim_Mehriban_Aliyeva_Agdam_rayonunda_seferde_olublar_Agdam_1_Agdam_2_yarimstansiyalari_ve_Qarabag_Reqemsal_Idareetme_Merkezi_istifadəye_verilib_VIDEO-2012321,
- AZƏRTAC. (18 Oktyabr 2021). *Prezident İlham Əliyev və Birinci Xanım Mehriban Əliyeva Füzuli İctimaiyyətinin Nümayəndələri ilə Görüşüb, Memorial Kompleksin və Şəhərin Bərpasının Təməl Daşını Qoyubla*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_ve_birinci_xanim_Mehriban_Aliyeva_a_Fuzuli_ictimaiyyetinin_numayendeleri_ile_gorusub_Memorial_Kompleksin_ve_seherin_berpasinin_temel_dasini_qoyublar_VIDEO-1901645
- AZƏRTAC. (15 Yanvar 2021). *Prezident İlham Əliyev Füzuli Rayonunda Füzuli-Şuşa Yolunun və Hava Limanının Təməllərini Qoyub, Şuşa Şəhərində Səfərdə Olub*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Fuzuli_rayonunda_Fuzuli_Susa_yolunun_ve_hava_limaninin_temellerini_qoyub_Susa_seherinde_seferde_olub_YENILANIB_VIDEO-1688523
- AZƏRTAC. (4 May 2022). *Prezident: Zəngilandakı və Digər Rayonlardakı Qiymətli Metal Yataqlarını Vəhşicəsinə İstismar Edənlər Bizə Təzminat Ödəyəcəklər*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Zengilandaki_ve_diger_rayonlardaki_qiyemli_metal_yataqlarini_vehsicesine_istismar_edenler_bize_tezminat_odeyecekler-2120825
- AZƏRTAC. (10 Oktyabr 2021). *Prezident İlham Əliyev yeni “Hadrut” Qovsaq Yarımstansiyasının Təməlini Qoyub*, https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_yeni_Hadrut_qovsaq_yarimstansiyasinin_temelini_qoyub_VIDEO-1897467
- Азeртадж. (8 января 2021). *Под председательством Президента Ильхама Алиева состоялось совещание в видеоформате, посвященное итогам 2020 года*: https://azertag.az/ru/xeber/Pod_predsedatelstvom_Prezidenta_Ilhama_Alieva_sostoyalos_ovoeshchani_v_videoformate_posvyashchennoe_itogam_2020_goda_OBNOVLENO_VIDEO-1682027, (09.04.2023).
- Anews.az. (2021). *Laçın və Kəlbəcərdə 17 Yük Maşını Mina Basdırılıb*, Anews.az, <https://anews.az/az/lacin-ve-kelbecerde-17-yuk-masini-mina-basdirilib-ermeni-zabit/>
- Azercosmos. (2019). *Illegal Activities in the Territories of Azerbaijan Under Armenia’s Occupation: Evidence from Satellite Imagery*, <https://mfa.gov.az/files/5.1%20EN%20Exploitation%20of%20territories%20and%20resources%20of%20Azerbaijan.pdf>
- AzVision.Az. (7 Oktyabr 2015). *Ermənilər Azərbaycan Qızılını Necə Talayır?*, <https://azvision.az/news/71808/news.html>
- Bağirov. O. (2020). *Azad Edilmiş Ərazilərdə Bərpa Prosesinin Əsas İstiqamətləri*. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi. <https://aircenter.az/uploads/files/orxan%20tehlil%20mart.pdf?fbclid=IwAR0vC980vM4fPLHRgrSz3g5S9O1oavvI-7uIkPNJtaWHaocTaeYUSK3yfc>
- Baykar (23 July 2022). *Türkiyə'nin Bayraktar TB2 İnsansız Hava Aracı Alımı İçin Bağış Toplama Kampanyaları Batı'da Yayılıyor*, <https://baykartech.com/en/press/fundraising-campaigns-for-purchase-of-turkeyes-bayraktar-tb2-drone-spreading-in-west>

- Buniyatov. Z. M. (1991). *Azərbaycan, İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Cilt, 322-324.
- Cabbarlı. H. (2001). Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (4).
- Cəfərli. R. (30 Noyabr 2022). Qarabağın Quruculuğunda Surətli Mərhələ Başlayır, *Azərbaycan Rəsmi Dövlət Qəzeti*, <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qarabagin-quruculugunda-suretli-merhele-baslayir-1643490099>
- Euronews. (2021). Dünya Mahkemesi'nde Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Mayın Haritaları Tartışması, *Euronews*, 18 Ekim, <https://tr.euronews.com/2021/10/18/dunya-mahkemesi-nde-azerbaycan-ile-ermenistan-aras-nda-may-n-haritalar-tart-smas>
- Feyizli. M. (15 Dekabr.2022). *İranın yeganə çıxış yolu...*, Yeni Azərbaycan Qəzeti.
- GASC. (7 October 2020). Letter dated 5 October 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, *General Assembly Security Council*, Letter No. A/75/497–S/2020/982, <https://undocs.org/en/S/2020/982>
- GASC. (18 November 2020). Letter dated 18 November 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General, *General Assembly Security Council*, <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/625>
- General Assembly Resolution 60/147. (2008). *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*. https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_ph_e.pdf.
- Geneva Convention IV. (1949). *Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War Of 12 August 1949*. https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-EN.pdf
- Hajiyev. H. Official Twitter Account, <https://twitter.com/hikmethajiyev/status/1509814664837926914>
- Кавказский Узел. (12 ноября 2020). *Аналитики в Баку оценили затраты на послевоенное восстановление территорий*. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/356403/>
- Кавказский Узел. (12 ноября 2020). *Алиев потребовал от Армении возместить ущерб азербайджанским территориям*. <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/356361/>
- Khalilov. V. (2022). Azerbaijan's Regional Peace-building Efforts. *Azernews*, <https://www.azernews.az/nation/191754.html>
- Le Monde. (18 October 2022). Cement Giant Lafarge Fined \$778 Mn For Supporting Syria Terror Groups. https://www.lemonde-fr.translate.google/en/france/article/2022/10/18/cement-giant-lafarge-fined-778-mn-for-supporting-syria-terror-groups_6000837_7.html?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc
- Meyer. T. (11 June 2020). Greenberg Traurig drops Turkey, *Politico*. <https://www.politico.com/newsletters/politico-influence/2020/11/06/greenberg-traurig-drops-turkey-791451>
- Meyer. T. (23 October 2020). Lobbying Firm Cuts Ties With Turkey Under Pressure. *Politico*: <https://www.politico.com/news/2020/10/23/lobbying-firm-cuts-turkey-ties-432071>

- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan. (2016). *Illegal Economic and Other Activities in The Occupied Territories of Azerbaijan*, The Report.
- Özdaşlı, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 51-83.
- Pirim, C. Z. (2016). Uluslararası Hukukta Manevi Zarar. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 127, 339-374.
- President. Az. (13 Oktyabr 2020). İlham Əliyev Türkiyənin "Haber Türk" Televiziya Kanalına Müsahibə Verib, <https://President.az/az/articles/view/42869>
- President.az, (28 May 2021). İlham Əliyev Ağdam şəhərinin bərpaasının təməl daşının qoyulması mərasimində iştirak edib, rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşüb, <https://President.az/az/articles/view/51777>
- President.az. (2 Fevral 2021). Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, <https://President.az/az/articles/view/50474>
- President.az. (14 Fevral 2022). İlham Əliyev Və Birinci Xanım Mehriban Əliyeva Ağdam Cümə Məscidində Bərpa İşlərinin Gedişi ilə Tanış Olublar, <https://President.az/az/articles/view/55438>
- President.az. (04 oktyabr 2021). İlham Əliyev "Suqovuşan-1" Və "Suqovuşan-2" Kiçik Su Elektrik Stansiyalarının Yenidənqurmadan Sonra Açılışını Edib, <https://President.az/az/articles/view/53314>
- President.az. (4 Oktyabr 2021). Tərtər Rayonunun Suqovuşan Qəsəbəsində Azərbaycan Bayrağını Ucaldıb, <https://President.az/az/articles/view/53313>
- President.az. (15 Mart 2021). İlham Əliyev Füzuli və Xocavənd Rayonlarında Olub, <https://President.az/az/articles/view/50893>
- President.az. (5 Aprel 2021). Zaur Mikayılovu Azərbaycan Meliorasiya Və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Sədri Təyin Olunması ilə Əlaqədar Videoforata Qəbuldakı Çıxışından, <https://President.az/az/articles/view/51014>
- President.az. (4 Oktyabr 2021). İlham Əliyev Tərtər Rayonunun Suqovuşan Qəsəbəsində Azərbaycan Bayrağını Ucaldıb, <https://President.az/az/articles/view/53313>
- President.az. (10 Oktabr 2021). İlham Əliyev Xocavənd Rayon İctimaiyyətinin Nümayəndələri ilə Görüşüb, <https://President.az/az/articles/view/53402>
- President.az. (14 Fevral 2022). İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Ağdam rayonunda səfərdə olublar, <https://President.az/az/articles/view/55434>
- President.az. (21 Aprel 2022). İlham Əliyev Köndələnçay su anbarlarında aparılacaq təmir-bərpa işləri, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun və bu yolun üzərindəki tunellərin tikintisi ilə tanış olub, <https://President.az/az/articles/view/55855>
- President.az. (14 Fevral 2022). İlham Əliyev Ağdam Sənaye Parkında iki müəssisənin təməlini qoyub, <https://President.az/az/articles/view/55435>
- Prezident Kitabxanası. (2023). İlham Əliyev'in Ekoloji Siyasəti, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, https://files.preslib.az/projects/eco/az/eco_m5_1.pdf
- Public Radio of Armenia. (2020). Trimble Navigation Discontinues Supply of Components For Turkish Bayaktar Drones, 4 November, <https://en.armradio.am/2020/11/04/trimble-navigation-discontinues-supply-of-components-for-turkish-bayaktar-drones/>

- Rehimov, R. (2022). Aliyev: Mayınları Temizlemek için Yaklaşık 30 Yıl ve 25 Milyar Dolar Gerekıyor. *Anadolu Ajansı*, 13 Ekim, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-mayinlari-temizlemek-icin-yaklasik-30-yil-ve-25-milyar-dolar-gerekiyor/2710209>
- Report İnformasiya Agentliyi, (17 Yanvar 2023). İşğal Dövründə Yataqların Qanunsuz İstismarı İlə Məşğul Olan Xarici Şirkətlərin Adları Açıqlanıb: <https://report.az/ekologiya/isgal-dovrunde-yataqlarin-qanunsuz-istismari-ile-mesgul-olan-xarici-sirketlerin-adlari-aciqlanib>
- Rəsmi Xronika. (31 iyul 2021). Prezident İlham Əliyev: Azad Edilmiş Ərazilərdə Görülən Bütün İşlər Xalq Tərəfindən Bəyənilir Dəstəklənir. Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Qəzeti: <https://www.fhn.gov.az/newspaper/?az/news/view/9603>
- Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict The Hague. 26 March 1999. <https://www.legal-tools.org/doc/7d8622/pdf/>
- Süslü, A. (1991). Tehcir Olayındaki Gerçekler. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 277 – 286.
- Şihaliyev. E. A. (2005). Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre). *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 1-13.
- Tağıyev, T. (2021). Böyük Qayıdışa Hazırlıq: Qarabağ Yenidən Cənnətə Çevrilir, Azvision.az, 16 Fevral, <https://azvision.az/news/249751/news.html>
- Trend News Agency. (2020). *Victory Monuments will be Erected in All Cities and Life will Return Here-President of Azerbaijan*, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3336059.html>
- Tuncel, T. K. (2016), “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 53, 301-338.
- UN. (2005). *Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001*, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf
- UNESCO (1854). Hague Convention: Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf
- UNEC Ekspert. (2021). Qarabağ Azərbaycandır!, *Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*, Erişim 11 Nisan 2022, <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>
- United Nations Digital Library (29 November 1990)*. Resolution 678 (1990) / adopted by the Security Council at Its 2963rd Meeting: <https://digitallibrary.un.org/record/102245>
- Veliyev, C. (2013). Bütün Yönleriyle Hocalı Soykırımı. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 55-72.
- Virtual Karabakh*. (2021). İkinci Karabağ Savaşı: Vatan Savaşı veya “Demir Yumruk” Operasyonu: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/52/2871/ikinci-karabag-savasi.html>
- Virtual Karabakh*, (2019). İşğal Olunmuş Azərbaycan Ərazilərində Ekoloji Vəziyyət: <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/26/46/isgal-altinda-bulunan-azerbaycan-topraklarinda-ekoloji-durum.html>
- Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (36), 187-199.